

AYDIN HACIYEV

**QARS VƏ ARAZ-TÜRK
RESPUBLİKALARININ
TARİXİNDƏ**

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
BAKI – 1994.

Rəyçi tarix elmləri doktoru, professor Pərvin Darabadi
Redaktoru Sədaqət Cabbarova
Rəssamı Girman Abdinov

©Azərneşr, 1994

Ön söz

On illərlə davam edən siyasi, əxlaqi və mənəvi depressiyanın tutqun zolağından, Azərbaycan xalqının tarixi fəaliyyətinin bütöv dövrlərinin unudurulmasına, bu və ya digər “rəhbərin” siyasətinə, unitar sovet dövlətinin əsaslarının möhkəmlənməsinə, xalqların tarixi yaddaşının itirilməsinə xidmət edən tarixi konsepsiyaların formalaşmasında bayağı, açıq volyuntarizm söylərindən sonra Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi qazandığı bir şəraitdə tarix elmi çox mürəkkəb vəziyyətə düşmüşdür. Xalqların və dövlətlərin tarixindəki elə hadisələr açıılır ki, son 70 ildə bunlar ya gizlədilmiş, ya da yanlış şərh edilmişdir. Bunun nəticəsində də keçmişin tarixi hadisələri haqqında bir çox təsəvvürlər dağılır. Elmi dövriyyəyə indiyədək məlum olmayan sənəd və faktlar, yaddan çıxmış adlar daxil olur. İndə cəmiyyətimiz tarixin tənqidi sürətdə yenidən dərk edilməsi dövrünü yaşayır və bu prosesdə ilk növbədə tarixi faktların obyektiv qiymətləndirilməsinə, düzgün, məntiqi nəticəyə gəlməyə mane olan ehkam və stereotipləri kənara atmaq, keçmiş səhvlərdən öyrənərək cəmiyyətin hazırkı inkişaf dövrünün bir çox mürəkkəb problemlərinin həllini tapmaq lazımdır.

Bütövlükdə tarixi prosesləri təbii proseslərlə müqayisə etmək olar. Təbiətdə həşəratlar bir neçə saat, bəzi heyvanlar əsrlərlə yaşadığı kimi, tarixdə də xalqları əsarətdə saxlayan çoxəsrlik imperiyalarla yanaşı mövcudluğu cəmiyyəti bir neçə ay çəkmiş dövlətlər də olmuşdur. Sonunculara Qars və Araz-Türk respublikalarını, onların qısa, lakin qəhrəmanlıqla dolu tarixlərini də aid etmək olar.

Biz bu və insan tarixindəki buna bənzər paradoksları şişirtmək fikrindən uzağıq, axı qədim Roma filosofu Seneka Lütsi Anneyin dediyi kimi “Vətəni böyük olduğuna görə yox, özününkü olduğuna görə sevirlər”. Xalqdan onun tarixinin gizlədilmiş səhifələrini yenidən oxumaq, xalqın ən yaxşı oğullarının nəcib arzuvarını müasirlərimizə çatdırmaq hər tarixçinin, hər vətəndaşın, qəhrəman, əzabkeş və alicənab xalqımızın hər bir nümayəndəsinin borcudur.

Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiya imperiyasının bütün xalqlarına bolşevik partiyasının milli məsələ üzrə proqram tələblərinə uyğun olaraq rəsmi surətdə müxtəlif milli azadlıqlar elan edildi. 1917-ci ilin noyabrında Lenin tərəfindən imzalanan “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”ndə deyilirdi: “a) Rusiya xalqlarının bərabərliyi və suverenliyi; b) ayrılıb müstəqil dövlət yaratmağa qədər öz müqəddəratını azad təyin etmək hüququ; c) hər cür və hər hansı və dini-millət üstünlük və məhdudiyətlərin ləğvi; d) Rusiya ərazisində yaşayan milli azlıqların və etnoqrafik qrupların azad inkişafı”.

Lakin keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində milli sahədəki dəyişikliklər prosesini nəzərdən keçirsək, böyük təəssüf hissilə qeyd etməliyik ki, imperiyanın milli ucqarlarının xalqlarının heç də hamısına bu azadlıqlardan istifadə etmək müəssər olmamışdır və bu heç də həmişə obyektiv amillərdən asılı deyildi.

Məzlum xalqların milli dirçəliş gəmilərinin toxunduğu sualtı qayalıqlar bir halda müəyyən qüvvələrin köməyilə dəf edilir, digər halda məhz elə o qüvvələrin iştirakı ilə süquta uğrayırdı. Qars və Araz-Türk respublikaları da elə dövlət təşkilatı idilər ki, onların qismətinə süqut olunmaq düşmüşdü.

Dünyagörüşlərinin ümumi plüralizm fonunda oxucuya öz nəticələrini qəbul etdirmək, əvvəlcədən hazırlanmış əhatəli xülasəni onun diqqətinə çatdırmaq istəməzdik, biz tərəfdən bu nəzakətsizlik olardı. Buna görə də Qars və Araz-Türk respublikalarının faciəli talelərinin səbəbləri, bu tarixdən tarixi ibrət almağın zəruriliyi haqqında təsəvvürlərimizi oxucunun ixtiyarına veririk.

Biz oxucumuzun biliyinin dərinliyinə və analitik təfəkkürünün genişliyinə ümid edirik, zira hələ e. ə. IV əsrdə Afina dövlət xadimi və natiq Likurt Leokrata qarşı nitqində demişdi: “Allahların adama qəzəbi tutanda, əvvəlcə onun aqlını alır və fikirlərini yanlış istiqamətə yönəldirlər ki, o öz səhvlərini dərk eləsin”.

QARS RESPUBLİKALARININ YARANMASI VƏ SÜQUTU

Möhkəm, sarsılmaz görünən tarixi ehkamçılıq, bir çox tarixi faktların uzun müddət və inadla saxtalaşdırılması sədlərini keçərək bizə doğru axan tarixi həqiqət seli şəraitində ən geniş yayılmış yanlış fikir budur ki, real fakt müəyyən müstəqil qiymətə malikdir və bu qiymət faktın təfsirindən asılı deyildir. Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının ziddiyətli, qəribə və bununla birlikdə faciləli taleyi bu fikri təkzib edir.

Böyük olmayan bir respublikanın tarixi publisistik daqerrotiplər sxemində sığışmayır. Şübhəsiz ki, əvvəllər tarixdən silinmiş hadisələrin yalnız nağıl edilməsi öz-özlüyündə vacibdir, lakin bu hadisələr digərlərlə əlaqələndirilməsə, dövr, bütün iştirakçılarla birgə tarixi dramın bütün prosesləri təsvir edilməsə onları qəlbin bütün dərinliklərinə qədər dərk etmək, köklərini, bu və ya digər hərəkətlərin təbiətini anlamaq mümkün deyildir.

Bəzən bu respublikanı Qars - onun siyasi mərkəzinin – möhkəm qalanın, bütün Rusiya-Türkiyə müharibələrində əsas rol oynaması ilə oxucuya yaxşı tanış olan qalanın adı ilə adlandırırlar. Bu qalanın divarları önündə hər iki xalqın mətinliyini, qüvvəsini, qələbə əzmini, milli ruhunun və müdrikliyinin dərinliyini təcəssüm etdirən, həm bu, həm də digər tərəfin sərkərdə zəkalarının böyük hərbi vuruşları baş vermişdi.

Bu münasibətlə A.S Puşkinin Qars qalası üçün səciyyəvi olan sətirləri vardır: “Dağlarla əhatə olunmuş geniş bir dərə ilə gedirdim. Bir azdan sonra bu dağlardan birinin üstündə ağarmaqda olan Qarsı gördüm... Keçilməz bir qayanın üstündə tikilmiş istehkam və qala divarlarını gözdən keçirtdiyim zaman, bizim Qarsı necə işğal edə bildiyimizə heyran qaldım” (A. S. Puşkin. Əsərləri, 4-cü cild, Bakı, Azərnəşr, 1949. Səh 442-443).

Lakin zaman dəyişir, bu da siyasətin, strateji məqsədlərin dəyişməsinə təsir edirdi və 1917-ci ildə dağılmış Rusiya imperiyası fonunda Qars qalasının qaytarılması Türkiyə üçün problematik məsələ deyildi. Qafqazda fəal hücum əməliyyatları keçirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il martın 12-də Ərzurumu tutdular və tezliklə Rusiya-Türkiyənin 1914-cü ildəki sərhədinə çıxdılar.

Məlumdur ki, türk qoşunlarının bu müvəffəqiyyətli hərbi əməliyyatları Türkiyənin Üçlər İttifaqı üzrə müttəfiqi – Almanıyanın Ukraynadakı uğurları ilə birlikdə Sovet Rusiyası üçün son dərəcə ağır şərait yaratdı ki, Rusiyanın da onun üçün əlverişli olmayan Brest-Litovsk müqaviləsini bağlamaqdan başqa çarəsi qalmadı.

Brest danışıqlarında Türkiyə tərəfi böyük vəzir Tələt paşa, marşal Əhməd İzzət paşa və görkəmli diplomat Əhməd Nazim bəy təmsil edirdi. Diplomatik döyüşlərin nəticələri Almanıya tərəfinin bütün ümid və niyyətlərindən üstün oldu.

Türkiyə Batum və Qars vilayətlərini aldı ki, bu da Almaniya hökumətinin 21 fevral 1918-ci ildə təklif etdiyi sülh şərtlərində nəzərdə tutulmamışdı.

Sözsüz ki, bağlanmış sülh müqaviləsi bilavasitə bütün Qafqaz dövlətlərinin mənafeyinə toxunur, yenicə əldə edilmiş suverenliyin müdafiəsi üçün geniş siyasi, hərbi və diplomatik fəaliyyət sahəsi yaradırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ Brest-Litovsk sülh müqaviləsi bağlanadək Zaqafqaziya Seymi dövlət sərhədlərinin nizama salınması haqqında Türkiyə ilə müqavilə bağlamağa səy göstərmişdi. Bu məqsədlə də Zaqafqaziya Seyminin 16 fevral 1918-ci ildəki iclasında xüsusi nümayəndə heyəti seçildi, A.İ Çxenkeli nümayəndə heyətinə sədr təyin edildi. Türkiyə ilə aparılan sülh və sərhədlər haqqındakı danışıqlarda Azərbaycanlı M.D Hacımski, M.Q Heydərov, M.Y Mehdiyev, X.Q Məmmədov, A. Şeyxülislamov, M.Ə. Rəsulzadə və Ə.B Pepinov iştirak edirdilər.

13 mart 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyəti Trabzonda sülh konfransında iştirak edir. Eyni zamanda 3 mart 1918-ci ildə Brest-Litovsk müqaviləsinin bağlanmasına etiraz olaraq bütün dövlətlərə teleqram göndərir: “Zaqafqaziya və onun sərhədlərinə aid olan, müstəqil Zaqafqaziya hökumətinin razılığı və təqdiri olmadan bağlanan hər bir müqavilə beynəlxalq əhəmiyyətdən və mütləq qüvvədən məhrum hesab edilir, çünki Zaqafqaziya heç vaxt bolşevik hakimiyyətini və Xalq Komissarları Sovetini tanımamışdır”¹.

Zaqafqaziya ərazisinin Rusiyadan ayrıldığını bilən Türkiyə “onlarla tanış olmağı və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağı” arzuladı. Danışıqlar nəticəsində martın 21-də Türkiyə nümayəndə heyəti Batum, Ərdahan və Qars sancaqlarına olan iddiasından imtina etdiyi haqqında bəyannamə təqdim etdi, bundan əlavə martın 23-də yeni ərazi güzəştləri – Kağızman dairəsinin qərb hissəsinin Zaqafqaziya Seyminə verilməsi haqqında bəyanat verdi.

Lakin Zaqafqaziyanın bütün siyasi və milli qüvvələri Türkiyə dövlətinin bu sülhsevər qərarını eyni cür qarşılamadılar. Brest-Litovsk müqaviləsinin ağır şərtlərindən can qurtaran ekstremist erməni qüvvələr çox düşünmədən yeni əldə edilmiş vilayətlərdə müsəlman əhaliyə qarşı təcavüzə başladılar. O günlərdə “Azərbaycan” qəzeti (25 sentyabr 1918) yazırdı: “Türkiyənin Avropa müharibəsində iştirakında daşnaklar özlərinin böyük arzularını ən yaxın vaxtlarda həyata keçirtmək imkanı gördülər. Lakin “Böyük Ermənistan” xülyası etnik cəhətdən təmiz ərazinin yaradılmasını tələb edirdi. Və əvvəlcə Qars və Qars vilayətinin müsəlman əhalisinin sistematik sürətdə döyülməsi başlayır”. Burada oxucunun diqqətini belə bir fakta cəlb etmək lazımdır ki, rəsmi tarixdə dəfələrlə göstəriləndiyi kimi türk qoşunu yox, məhz erməni qoşunu Qars vilayətində cinayət və dəhşətlər törətmişdi. Türk qoşunları gələcə kimi “quberniyanın (İrəvan quberniyası nəzərdə tutulur- A.H) hər yerində müsəlmanların həyatı tükədən asılı idi; bu vaxt erməni ştabının əmrilə 200-dən çox müsəlman kəndi qılıncdan keçirilmiş,

¹ “Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии». Тифлис, 1919, с. 87-88.

yandırılmış və 200 minə yaxın müsəlman kəndlisi evsiz-eşiksiz qalmışdı; bütün bunlara aclıq və xəstəlik də əlavə edilmişdi” (“Azərbaycan” qəzeti, 13 noyabr 1918).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək istərdik ki, erməni hökumətinin bu cür hərəkətlərinə RSFSR Xalq Komissarları Sovetinin 29 dekabr 1917-ci il tarixli “Türkiyə Ermənistanı haqqında” dekreti əsas verə bilərdi. Bu dekretə elan edilirdi ki, Rusiyanın Fəhlə və Kəndli hökuməti Rusiya tərəfindən işğal edilmiş “Türkiyə Ermənistanı” ermənilərinin tam müstəqilliyə qədər azad sürətdə öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu müdafiə edir. Xalq Komissarları Soveti hesab edirdi ki, qoşunun çıxarılması, dərhal erməni xalq milisinin yaradılması və müxtəlif ölkələrə səpələnmiş bütün ermənilərin maneəsiz buraya qayıtması bu məqsədlərə çatmağa zəmin ola bilər. Dekretin mühüm bəndlərinin həyata keçirilməsində “Türkiyə Ermənistanı” əhalisinə hər cür yardım etmək Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti komissar S.Şaumyana tapşırılırdı.

Təəccüblü odur ki, Zaqafqaziya ərazisində yalnız Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin xüsusi dekretinin obyektivi olmuşdu və onun öz müqəddəratını təyin etmə hüququ formal sürətdə elan edilməmişdi, məhz bu vilayətlərdə erməni müstəqilliyinin təmin edilməsi üçün Sovet hökuməti tərəfindən bir sıra konkret tədbirlər nəzərdə tutulmuşdu. Baxmayaraq ki, Azərbaycan milli müstəqilliyinin də bu cür zəmanətə ehtiyacı vardı. Buna əmin olmaq üçün “Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsi”nin hazırlıq və yekun mətninə baxmaq kifayətdir.

Lakin RSFSR xalq xarici işlər komissarının müavini G. Çeçerinin Almaniyanın diplomatik nümayəndəsi Mirbaxa göndərdiyi 11 may 1918-ci il tarixli notası “Rusiya Sovet hökumətinin Zaqafqaziyanın ayrılmasını heç vaxt tanımadığını” göstərirdi ki, bu da tarixi hadisələrin təhlilinə bəzi mənasızlıq gətirir. Əgər bu bəyanat “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekretə və “Zəhmətkeş və istismar olunan xalqın hüquq bəyannaməsi”nə (12 mart 1918-ci ildə Ümumrusiya III Sovetlər qurultayında qəbul edilmişdir) zidd deyildisə, onda biz kifayət qədər mürəkkəb formulaları - “Ermənistan və Zaqafqaziya” formulasını həyata keçirmək sayılı razılaşıyıq. Burada Zaqafqaziya dedikdə Ermənistana bitişik bütün ərazi nəzərdə tutulur.

Belə ərazilərdən biri də Qars vilayəti idi ki, burada erməni qoşunları dinc əhaliyə qarşı qəddarlığının həddi olmayan vuruşa başladılar. Bu, həmin erməni hərbi hissələri idi ki, Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə Rusiya Respublikası bunları tərxis edib buraxmalıydı.

Beləliklə, müqavilə pozulurdu və Türkiyə müəyyən qərarlar qəbul etmək zəruriyyəti qarşısında qalırdı.

Bununla bərabər, Türkiyə hökumətinin sonrakı addımlarına Bakıdakı mart hadisələri təsir göstərdi. Bu hadisələrlə əlaqədar 19 sentyabr 1918-ci ildə “Azərbaycan” qəzeti ürək ağrısı ilə yazırdı: “Daşnaksütyun partiyasının hərbi

hissələri Bakı quberniyasını...qədim Şamaxı şəhərini Şamaxı qəzası ilə birgə yandırdılar və qılncdan keçirdilər”. Daşnak başkəsənlərinin qanlı cinayətləri, həmçinin Zaqafqaziyanın ingilis və fransız qoşunları tərəfindən tutulması təhlükəsinin artması türk qoşunlarının yeni hücum dalğasına səbəb oldu.

1918-ci il aprelin sonu, mayın əvvəlində türk qoşunları bütün Qars vilayətini erməni qoşun hissələrindən azad etdi. Beləliklə, San-Stefana müqaviləsinin türk xalqı üçün təhqiredici maddələrindən biri ləğv edildi. Bu maddəyə görə qədim türk torpaqları - Ərdəhan, Qars, Bəyazıt və Batumu Rusiya öz xeyrinə zorla almışdı. 1877-1878-ci illər müharibəsində guya Rusiyaya dəyən 1410 milyon manat ziyanın əvəzinə zorla Rusiya imperiyasına birləşdirilən ərazi indi Osmanlı imperiyasının ağışına qayıtmışdı.

Rusiya isə hətta işğal etdiyi yox, zorla Türkiyədən qopartdığı Cənub-Qərbi Zaqafqaziyada strateji əhəmiyyəti olan, 1917-ci ilin oktyabrından sonra sahibsiz qalmış və daha sonra bolşeviklərin “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekretinin vəzifələrinə - ideyalarına uyğun olaraq döyüşən erməni şovinistlərinin ixtiyarına verilmiş dayaq məntəqəsini itirirdi.

Türk silahı öz qardaşlarına ikiqat azadlıq gətirirdi: daşnak Ermənistan Respublikasının zülm və zorakılığından, həmçinin yerli əhəlini qırmaq, onları Türkiyədən buraya köçürülmüş ermənilərlə əvəz etmək kimi iyrənc daşnak planından təsadüfi deyildir ki, Y.F. Ludşuveyt öz kitabında qeyd edirdi: “türk qoşunlarının yaxınlaşması ilə müharibənin əvvəlində Türkiyədən qaçaraq Qars və Batum vilayətlərində məskən salmış ermənilər yenidən hərəkətə gəldilər (seçmə müəllifindir – red.), məşğuliyyət və mülkiyyətlərini ataraq şimala, Zaqafqaziyanın dərinliklərinə yollandılar” (Лудшувейт Е. Ф.). Əlavə etmək lazımdır ki, ermənilər öz mülkiyyətlərini yox, məhv etdikləri və ya qovduqları türk, kürd və azərbaycanlıların ev əşyalarını və mal-qarasını atıb gedirdilər.

Rəşadətli türk ordusunun hücumu qarısında geri çəkilən daşnak qoşunları yaşayış məntəqələrini xarabazara çevirirdilər. 1918-ci il fevralın 12-də Dilican qəzasının Yeni Dilican kəndinin rus kəndliləri şikayətlənirdilər ki, erməni hərbi hissələri onları soymuşlar – yanacağı oğurlamış, bütün kartofu əllərindən almış, otu bütünlüklə biçmiş, çox ağır mükəlləfiyyət qoyaraq, dəyərini ödəmədən 304 qoşqunu zorla aparmışlar. “Əsgərlər ədəbsizlik edir, qadınlara toxunur və oğurluqla məşğul olurlar”.²

Ermənilər özləri Qarsın dinc əhalisinə qarşı daşnak başkəsənlərinin göstərdikləri vəhşilikləri qismən də olsa təsdiq edirdilər. 1930-cu ildə (30 iyun) “Kommunist” erməni qəzetində dərc edilmiş “Müstəqil Ermənistan” məqaləsində qeyd edilirdi: “On illərlə ya ölüm, ya azadlıq”,- deyə bağıran daşnak qatillər, avanturistlər və satqınlar, quldur mauzerçilər... inqilabi Bakını hədələyirlər”. Bu

² Ermənistan Respublikası. MDA f, 199. siy. 1, iş 224, v. 75.

sətirlər 1918-ci ilin baharına, Qarsda daşnakların vəhşilikləri apogeyə çatdığı bir vaxta aiddir.

1918-ci il aprelin axırlarında Türkiyə digər cəbhələrin hesabına Zaqafqaziya da xeyli qüvvə toplamışdı, çünki 1877-1878-ci illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində itirilmiş şərq səncaqlarının azad edilməsi xeyli diqqət tələb edirdi. Məlumdur ki, türk ordusunun 45 diviziyasından 10-u Qafqazda idi: 5, 8, 12 və 15-ci piyada və 5, 9, 10, 11, 36 və 37-ci Qafqaz da diviziyaları. Düzdür, sonradan 11 və 37-ci Qafqaz diviziyaları Suriya – Fələstin cəbhəsinə göndərilmişdi.³

Qars vilayəti azad edildikdən sonra türk ali baş komandanlığı Qafqaz cəbhəsindəki qüvvələri yenidən təşkil edib, 4 və 1-ci ordu korpuslarını Yaqub Şövqi paşanın komandanlığı altında Qars qoşunları qrupunda birləşdirdi. Qars qoşunları qrupunun qarşısına keçmiş İrəvan quberniyasının bütün bölgələrini tutmaq və burada yaşayan müsəlman əhalini müdafiəsi və himayəsi altına götürmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Bu qoşunun digər əsas vəzifəsi Tiflis-Bakı dəmir yolunu tam nəzarətə almaq idi.

8 may 1918-ci ildə 1-ci ordu korpusunun komandiri general Kazım Qarabəkir paşa Aleksandropolu (Gümrünü) tutmaq və Aleksandropol-Culfa dəmir yol xətti ilə irəliləmək əmri aldı. 10 may 1918-ci ildə türk qoşunları Arpaçayı keçdilər, şimaldan və cənubdan Aleksandropola yaxınlaşmağa başladılar. Mayın 15-də günün sonuna yaxın türk qoşunları Aleksandropolu tutdular.

Türk qoşunlarının irəliləməsi daşnaklar arasına vəlvələ salmışdı. Daşnak mauzerçi və xumbanatları biabircasına qaçırdılar.

Qazandığı hərbi müvəffəqiyyətlər Batum danışıqlarında Türkiyənin xeyrinə oldu. 1 iyun 1918-ci ildə erməni hərbi hissələri müqaviməti dayandırdılar, üç gündən sonra isə, iyunun 4-də Batumda yeni yaranmış müstəqil Zaqafqaziya respublikaları sülh və dostluq haqqında Türkiyə ilə müqavilə imzaladılar. Beləliklə, daşnak Ermənistanın Qars vilayətinə olan iddiasından əl çəkməsi hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirildi.

Sonralar sovet dövrü tarixşünaslığında Türkiyənin özünün ərazilərinin qaytarılmasının hüquqi qanunauyğunluğunu inkar etməyə dəfələrlə cəhd göstərilmişdi. Bu cür cəfəngiyyatlardan biri kimi D.S Zavriyevin belə bir fikrini göstərmək olar: Batum müqaviləsinin şərtlərinə görə “türklər ilk növbədə 4-cü maddəyə qəsd etdilər. Bu maddəyə görə Qars vilayətinin, Batum və Ərdəhanın taleyini və onların beynəlxalq vəziyyətini buraların əhalisinin iradəsi müəyyən etməli idi”⁴. Məlumdur ki, Türkiyə nəinki müqavilənin maddəsinə qəsd edilmişdi, əksinə bu bölgələrin əhalisinin əksəriyyətinin iradəsini yerinə yetirən yeganə ölkə

---

³ M. Larcher. La guerre turque 1 ans La guerre mondiale, Par. 1926, p. 529 – 593.

⁴ Д. С.Завриев, К новейшей истории Северо-Восточных вилайетов Турции. Тбилиси, 1947, с. 71.

idi. 1950-1980-ci illərdə sovet dövrü tarixçiləri bu problemə bir qədər obyektiv yanaşırdılar, razılaşırdılar ki, “1918-ci il Brest müqaviləsinə görə Batum, Ərdəhan və Qars vilayətləri Türkiyəyə verilməli idi”⁵.

Azad edilmiş ərazilərdə Türkiyə işğal rejimi qoymurdu. Bu torpaqların itirilməsindən qırx il keçdiyi üçün burada formalaşmış idarə strukturu və siyasi spektr ilə hesablaşmaq lazım idi. Yenicə azad edilmiş vilayətlərdən hansının ərazisində meşə və dərələrdə gizlənmiş silahlı erməni qrupları vardısı, təbii olaraq bu vilayətlərdə türk hərbi qubernatorları təyin edildi.

Batum vilayətində şəhər duması fəaliyyət göstərirdi, lakin doktor Əfəndiyevin sədrliyi ilə vilayət məclisi yaradılmışdır ki, vilayətin tanınmış siyasi və inzibati xadimləri buraya seçilmişdilər. Digər vilayətlərdə də bu cür idi. Yalnız bir xeyli müddət keçdikdən sonra Qars, Batum və Ərdəhan vilayətlərinin ərazisində yerli türk inzibati idarələri yaradıldı. Bunun hüquqi əsasını sultanın 15 avqust 1918-ci il tarixli fərmanı təşkil edirdi.⁶

1918-ci ilin yayında beynəlxalq normalara tam uyğun olaraq azad edilmiş vilayətlərdə referendum keçirildi. Bu referendumun nəticələri Türkiyə üçün gözlənilməz oldu, lakin Gürcüstan və Ermənistan respublikaları hökumətlərinə son dərəcə heyrətləndirici təsir göstərdi. Belə ki, Tiflisdə çıxan “Borba” (24 iyul 1918-ci il) qəzetinin məlumatına görə referendum zamanı vilayətlərdə türk inzibati idarələrinin xeyrinə 83 min və əleyhinə 2 min səs verilmişdi.

Cənub-Qərbi Zaqafqaziyada keçirilən referendumun nəticələri Bakını itirməklə və ümumiyyətlə Qafqazdakı siyasətinin uğursuzluğu ilə açıqlandırılmış Rusiya bolşevik hökumətini daha da hiddətləndirdi. Bundan sonra Türkiyə ilə bağlanan Brest-Litovsk sülh müqaviləsi pozuldu, 20 sentyabr 1918-ci ildə isə Leninin və Karaxanın (Karaxyanın) təşəbbüsü ilə Türkiyə hökumətinə nota göndərildi. Bu notada göstərilirdi ki, guya türklər vilayətlərdə hərbi işğal rejimi yaratmış, əhalini qorxuya salmış və o vəziyyətə gətirmişlər ki, “plebisit keçirilərkən əhali özünün azad sürətdə iradəsini bildirmək hüququndan istifadə edə bilməmişdir”⁷. Rusiya dünyada yeganə dövlət idi ki, sərsəm “Böyük Ermənistan” ideyasını qanun (dekret) dərəcəsinə qaldırmış, beləliklə, hərbi vəziyyətin Türkiyə üçün pisləşməsindən istifadə edərək erməni millətçiliyinə himayədarlıq göstərməkdə davam etmişdi. Düzdür, razılaşmalıyıq ki, Türkiyəyə xarici siyasət təzyiqi göstərməklə Sovet hökuməti ilk növbədə öz məqsədlərini güdüdü. Bu məqsədlər daha global, lakin heç də az sərsəm olmayan bir ideyaya – dünya inqilabı ideyasına uyğun gəlirdi. “Böyük RSFSR” ideyası üçün isə neft Bakısı daha vacib idi, nəinki Qars vilayəti və ermənilərin milli psixozu.

---

⁵ История дипломатии, т. 3. М., 1965, с. 65. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. М., 1983, с. 56.

⁶ Azərbaycan respublikası MDA, f. 270, siy 1, iş 74, v. 3-5.

⁷ D. S. Zavrıev. Göstərilən əsəri, səh. 71.

Sonralar SSRİ-nin hökumət və elm müəssisələrindəki erməni lobbisinin təsiri altında sovet dövrü tarixşünaslığında Qars, Batum və Ərdahanda keçirilən referendumun nəticələri mənfə qiyətləndirilmişdi. Həm də dəlil kimi göstərilirdi ki, bu ərazilərin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən ermənilər geri çəkilən erməni hissələri ilə getməyə məcbur olduqları üçün öz iradələrini izhar etmək hüququndan istifadə edə bilməmişdilər. Bu iddia olduqca əsassızdır. Belə ki, yuxarıda göstəriləyi kimi ermənilərin əsas kütləsi buraya bu yaxınlarda Türkiyə ərazisindən köçüb gəlmişdi. Əldə olan statistika məlumatına görə Cənub-Qərbi Zaqafqaziya bölgəsində türklər, kürdlər, azərbaycanlılar, lazlar, həmçinin islamı qəbul etmiş gürcülər (cəmi 225 min); ancaq şəhər əhalisini təşkil edən ermənilər (11 min); gürcülər (9 min) və ruslar (26 min) yaşamışlar⁸. ADR hökumətinin dəqiqləşdirəyi məlumatlara görə Qars Respublikasının bilavasitə yarandığı anda Cənub-Qərbi Qafqazda 286 mindən çox müsəlman yaşayırdı ki, bu da ümumi əhalinin 54,4%-ni təşkil edirdi. Əsasən Batum vilayətinin Artvine şəhərində Qars vilayətinin Qars, Kağızman və Ərdəhan şəhərlərində Azalsıx və Axalkələk qəzalarında (Meshstiya və Çevahetiya) yaşayan ermənilərin əksəriyyəti gəlmə idilər⁹.

1918-ci il sentyabrın 27-də Qarsda Müsəlman Milli Komitəsi (Milli Şura) yaradıldı. Siyasi və ictimai xadimlərlə yanaşı buraya torpaq sahiblərinin və ruhanilərin də nümayəndələri daxil idi. Milli Komitə kəndlilər içərisində də geniş rəğbət qazanmışdı.

Komitənin yaradılması haqqındakı ideyanın əsasını 1917- ci il fevral inqilabından sonra Zaqafqaziyada milli şuraların formalaşması təcrübəsi təşkil edirdi. Lakin əgər bu şuraların tərkibinə yalnız ziyalılar daxilisə, bu sahədə Qars komitəsinin özünə xas xüsusiyyəti vardı: yarandığı ilk gündən əhalinin bütün təbəqələrini birləşdirirdi.

Lakin tale belə gətirdi ki, Türkiyə Qarsı iki illiyə yenə, xoşbəxtlikdən son dəfə itirdi. Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyası təslim oldu. 1918-ci il oktyabrın 30-da Mudros limanında onun Böyük Britaniya ilə bağladığı barışıq müqaviləsi, bilavasitə bütün Cənub-Qərbi Qafqazın əhalisinin həyat mənafeyinə toxunurdu. 1918-ci il oktyabrın 31-də gündüz saat 12-dən barışıq şərtləri qüvvəyə minirdi, bu şərtlərə uyğun olaraq Türkiyə qoşunları Zaqafqaziyanın hüduqlarını tərk etməli idilər. Barışığın Türkiyəyə zorla qəbul etdirilmiş şərtlərinə görə türk qoşunları əvvəllər Rusiya imperiyası tərəfindən tutulmuş, lakin Türkiyənin özünə xas olan azad etdiyi əraziləri də tərk etməli idi. Onların əvəzinə buraya ingilis işğalçı ordusunun hissələri gəlməli idi. 14-cü maddəyə görə Antanta vilayətlərin hər hansında iğtişaş baş verərsə, altı “erməni” vilayətini, həmçinin “müttəfiqlərin təhlükəsizliyinə mane olan şərait yaranarsa” istənilən strateji məntəqəni işğal etmək ixtiyarına malik idi. Antanta şurasının

⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, fond 270, siy. 1, iş 215, v. 7-9.

⁹ Yenə orada, f. 28, siy, 1, iş 42, v. 16.

Britaniya qoşunlarının Qafqaza göndərilməsi haqqında qətnaməsini rəğbətlə qarşılayan ABŞ hökuməti buraya özünün rəsmi nümayəndələrini göndərdi. ABŞ-ın bu bölgəyə münasibətdə məqsədləri öz əksini polkovnik Hauzun Budro Vilsonun “14 maddəsi” nə yazdığı 23 oktyabr 1918-ci il tarixli rəsmi şərhində tapmışdı. Bu şərhdə Qafqaza “Türkiyə imperiyası problemlərinin bir hissəsi” kimi baxılması təklif edilirdi, xüsusi bir maddə ilə isə böyük dövlətlərdən hər hansımsa protektorluğu altında “müstəqil Ermənistan” yaradılması nəzərdə tutulurdu¹⁰.

Bununla yanaşı böyük dövlətlər müsəlman əhalisinin mənafeələrini hesaba almırdılar, əhali isə “türk qoşunlarının bu vilayətləri tərk edəcəkləri haqqında fikirdən belə dəhşətə gəlirdi” (“Azərbaycan” qəzeti, 4 noyabr 1918, №26). Mudros müqaviləsinə görə ancaq Qars vilayəti deyil, həm də bu vilayətlə həmsərhəd olan İrəvan quberniyasının bir sıra qəzalarını Ararat Respublikasına vermək təklif edilirdi. Bu ərazinin hamısında müsəlmanlar yaşayırdı. Daşnak Ermənistanındakı qarət, zorakılıq və təcavüzdən minlərlə azərbaycanlı da buraya qaçıb gəlmişdi.

1918-ci ilin noyabrında Cənub-Qərbi Qafqazın müsəlman əhalisi daşnak qırğınlarından xilas olmaq üçün kömək məqsədilə ilk dəfə olaraq ADR-ə üz tutdu. Məğlub edilmiş Osmanlı imperiyası öz xalqına və qardaşlarına - İrəvan quberniyasının azəri türklərinə bu köməyi göstərmək iqtidarında deyildi. Türkiyədə Britaniyaya rəğbət bəsləyən siyasətçilər hakimiyyətə gəlmişdilər. 1918-ci ilin yayında IV Mehmet adı ilə taxta oturan Sultan Vahiəddin tezliklə Britaniya işğalçı inzibati idarəsinə uyğunlaşdı. Türkiyənin özündə müstəqillik uğrunda mübarizə qızıışmağa başladı.

Bizim fikrimizcə, özü Britaniya qoşunlarının işğalına məruz qalan bir respublikaya – ADR-ə kömək üçün müraciət edilməsi göstərir ki, Şərqdə ilk türk demokratik respublikasının Cənub-Qərbi Qafqazda nüfuzu sürətlə artırdı. ADR-in demokratik hökuməti və istedadlı, nüfuzlu liderləri vardı ki, onlar da Britaniya işğalçı hakimiyyətinə və Zaqafqaziya ictimaiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bildirdilər.

Digər tərəfdən də açıq-aydın görünürdü ki, Britaniya işğalçı hakimiyyətin demokratik Azərbaycan Respublikasını məhv etmək məqsədi güdmürdü, əksinə onlar ölkədəki idarə sisteminə rəğbətlə yanaşırdılar. Azərbaycan silahlı qüvvələri buraxılmadı, Britaniya hərbi hissələri gəldikdə sonra isə respublikanın Hərbi Nazirliyi Gəncəyə, Cənub-Qərbi Qafqaza daha yaxın bir bölgəyə köçürüldü. Britaniya müharibədə ADR-ə özünə və müttəfiqlərinə qarşı duran bir tərəf kimi baxmırdı.

Etnik yaxınlıq, öz həmqəbillərini dar ayaqda atmayan Azərbaycan xalqının qardaşlıq hissləri də böyük rol oynadı. Azərbaycanın qardaş xalq qarşısında mənəvi borcunu yerinə yetirmək imkanı yaranmışdı. O xalqın ki,

---

¹⁰ Архив полковника Хауза. 4-сү cild, М., 1994, s. 156.

müstəqilliyini möhkəmlətməkdə, Bakı quberniyasının bolşevik və daşnak zorakılığından azad edilməsində ADR-ə kömək göstərmişdi.

Beləliklə, bu dövrdə Qars vilayəti əhalisinin arxalana biləcəyi yeganə real qüvvə Azərbaycan Demokratik Respublikası idi.

Artıq 1918-ci il noyabrın 4-də “Türkiyə ilə həmsərhəd qəzalara köçmüş” İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri Bakıya gəlmişdilər ki, özlərinin faciəli vəziyyətləri haqqında məlumat versinlər. Türk qoşunlarının köçürülməsi başlamışdı, lakin qoşunlar hissə-hissə çıxırdılar. Buna baxmayaraq, müsəlmanların nümayəndə heyəti Azərbaycana müraciət etməyi və qırğının qarşısını almağa kömək istəməyi özünün borcu hesab etdi. Bununla əlaqədar olaraq “Azərbaycan” qəzeti (4 noyabr 1918, №26) yazırdı: “ Bütün Zaqafqaziyada erməni-müsəlman münasibətlərinin qurbanı olmuş İrəvan müsəlmanlarının səsini bütün Azərbaycan xalqı eşitməlidir. İrəvan quberniyasının sağ qalmış müsəlman əhalisinin məhv olmaqdan xilas etmək üçün hər şey etməliyə, bu, bizim vətəndaşlıq borcumuzdur”.

Cənub-Qərbi Qafqazın və İrəvan quberniyasının müsəlman əhalisinin faciəsini dərk edən ADR-in Nazirlər Şurası özünün diplomatik nümayəndəliyini İrəvan quberniyasına göndərdi, lakin bu missiya nəticəsiz qaldı. Üç həftədən sonra Qars vilayətində və keçmiş İrəvan quberniyasının cənub-şərqində yaşayan müsəlmanların vəziyyəti artıq ümitsiz hesab edilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, ADR hökuməti və respublika ictimaiyyəti Antanta ölkələrinin siyasətinin bütün mahiyyətini yaxşı başa düşürdülər. Qars vilayətinə istiqamətlənən daşnak ekspansiyasının arxasında hansı qüvvələrin dayandığını aydın təsəvvür edirdilər. ABŞ-dakı erməni lobbisi inadkarlıqla Ermənistan mandatı almaq istəyirdi. Bu məqsəd qabarıq sürətdə Qafqazda ingilis-amerikan siyasətində həyata keçirilirdi. 1918-ci il noyabrın 28-də hərbi komitənin iclasında Lloyd Corc və Kerzon Ermənistan və Konstantinopolun Amerikanın iradəsi altına verilməsi haqqında fikir irəli sürdülər. Bu fikirlərə tərəfdar olan Vilson da qeyd edirdi ki, “Ermənistan özü bir tərəfdən türklərə, digər tərəfdən isə bolşeviklərə qarşı müqavimət göstərə bilməz”¹¹. Bu ölkələrin başçılarının belə mövqeyi ermənilərin iştahını daha da qıcıqlandırır, onlarda belə illuziya yaradırdı ki, hər şeyə izin verilir. 10-lar şurasının iclasında daşnaklar “dənizdən-dənizə böyük Ermənistan” yaratmaq iddialarını açıq sürətdə bildirdilər.

Hələ türk qoşunları Qars vilayətindən tamamilə çıxmamışdılar. Milli Şura 1918-ci il dekabrın 1-dəki iclasında “ Cənub-Qərbi Qafqaz respublikasının yaradılması haqqında” qərar qəbul etdi. Bu respublika özünün siyasi və inzibati mərkəzinin adı ilə - Qars respublikası kimi tarixə daxil oldu. Yeni yaranmış respublikanın tərkibinə türklər, azərbaycanlılar və acarlar yaşayan ərəzilərin daxil edilməsi nəzərdə tutulurdu, Qars və Batum vilayətləri, Axalsix, Axalkələk, Şəur,

---

¹¹ Л. Джордж. Правда о мирных переговорах, т. II, М., 1957. Стр. 389.

Naxçıvan, Sürməli qəzaları və İrəvan qəzasının cənub-şərq hissəsi. Türk komandanlığı və yerli inzibati idarələr bu planı müdafiə etdilər.

1918-ci il dekabrın 5-dən türk qoşunları mütəşəkkil şəkildə bütün cəbhə boyu geri çəkilməyə başladılar. Dekabrın 6-da onlar faktiki olaraq bütün Zaqafqazıyanı tərk etmişdilər, ancaq Qars bölgəsinin bir hissəsi qalmışdı. Onlar getdikcə bu ərazilərdə Tiflisdən buraya gələn Britaniya piyada hissələri yerləşdirilirdi.

Bu şəraitdə Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının müstəqil yaşaması üçün təhlükə yarandı. 1918-ci il dekabrın sonlarında Milli Şura müvəqqəti hökumət yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Bu hökumətdə əsas rol oynayan hökumətin sədri S. F. Atabəyov idi. O, ADR hökuməti və onun Batumdakı nümayəndəliyi ilə möhkəm əlaqə yaratmaq üçün əlindən gələni edirdi. Türk nizami hərbi hissələri Milli Şuranı və Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının Müvəqqəti hökumətini silah və döyüş sursatı ilə təchiz etmişdilər. Qars şəhərini və vilayətin kəndlərini daşnak bandit dəstələrinin hücumundan müdafiə etmək üçün silahlı dəstələr və xalq qoşun hissələri yaradılırdı. Daşnakların hücum edəcəklərinə əhalinin heç bir şübhəsi yox idi. Daşnak banditlərinin vəhşi qırğın və zorakılığı haqqında xatirələr hələ lap təzə idi.

ADR-in Gürcüstan Respublikasındakı nümayəndəliyi Qars regionundakı hadisələrin inkişafını diqqətlə izləyirdi və bütün işlərdən xəbərdar idi. 1919-cu il yanvarın 3 və 5-də Tiflisdən Bakıya, Respublika Xarici İşlər Nazirliyinə eyni məzmunlu iki teleqram göndərilmişdi, teleqramları M. Y. Cəfərov və A. Sübhanverdiyev imzalamışdı. Diplomatlar məlumat verirdilər ki, artıq Britaniya qoşunları bütün Batum vilayətini tutmuşlar.

1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi mühüm bir addım ataraq müttəfiqlərin hərbi qüvvələrinin komandanı Tomsona nota göndərdi. Notada qeyd edilirdi ki, Qars, Batum vilayətlərindən və Axalsıx qəzasından ibarət olan ərazidə yaşayan əhalinin demək olar ki, hamısı müsəlmandır. Brest-Litovsk müqaviləsinə görə bu ərazi əvvəlcə Türkiyə tərəfindən, sonrakı razılaşmalara görə isə böyük Avropa dövlətləri tərəfindən tutulmuş, türk qoşunları bu ərazini tərk etmişdi. XİN göstərirdi: "Türk qoşunları bu bölgəni tərk etdikdən sonra əlverişli andan və azsaylı əhalinin müdafiəsizliyindən Ermənistan və Gürcüstan respublikaları bu vilayətlərin hesabına öz sərhədlərini genişləndirməyə var qüvvələrilə can atırlar. Bu torpaqlar nə indi, nə də ki, heç bir tarixi dövrdə Ermənistan və Gürcüstanın tərkibində olmamışdır, buna görə də onların bu hərəkətlərinin hüquqi və ya mənəvi əsası yoxdur. Coğrafi və etnoqrafik cəhətdən bu torpaqlar tamamilə ayrılır və yığcamlığı ilə fərqlənir. Ancaq zor gücünə bu torpaqlar hissələrə parçalana bilər"¹².

---

¹² Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 4. İş 4, v.38.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin fikrincə Avropa dövlətlərinin elan etdikləri xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsiplərinə uyğun olaraq müsəlman əhali bu regionun yeganə sahibidir və onlar öz talelərini özləri istədikləri kimi təyin etməlidirlər.

“Hazırda orada müsəlman əhali öz müqəddəratını təyin etmə prinsipi üzrə təşkil olunub, - deyər ADR XİN qeyd edirdi. – Yalnız xarici qüvvə lazımdır ki, qonşu respublikaların artan iştahalarını cilovlasın. Heç bir günahı olmayan bu xalqın xeyrinə səslənəcək və onu müdafiə edəcək yeganə səs – Müttəfiqlər Komandanlığının Ermənistan və Gürcüstan respublikalarına heç bir silahlı və təcavüzkar hərəkətlər etməmək barədə ultimatım ola bilər”¹³.

Respublika bu problemin sülh yolu ilə, marağı olmayan tərəfləri cəlb etməklə həllinə çalışırdı. Bu, Ermənistan və Gürcüstan respublikaları ilə qarşılıqlı münasibətlərin pisləşməsinə yol verməz və silahlı toqquşmaların qarşısını alardı.

Respublika Xarici İşlər Nazirliyinin fikrincə Cənub-Qərbi Qafqazın mövcud “status geo” xalqlarını Müttəfiqlər komandanlığının bu regionda yerləşdirilmiş qoşunları da müdafiə edə bilirdi.

Eyni zamanda respublika rəhbərliyi fasiləsiz sürətdə, müxtəlif yollarla silahlı müdaxilə xahişilə ADR hökumətinə müraciət edən yerli əhali qarşısında məsuliyyətini başa düşürdü. Bu baxımdan da respublika XİN Müttəfiqlər komandanlığına xəbərdarlıq edirdi: “Azərbaycan hökuməti, müttəfiqlər komandanlığının əmin olduğu kimi tamamilə sülh əhval-ruhiyyəsidir, heç bir silahlı toqquşmaya bəhanə verməmək arzusundadır və bəzən nüfuzuna xələl gəlsə belə, mənasız yerə qan tökülməsinə yol vermir. Əgər böyük Avropa xalqlarının nümayəndəliyi burada – Qafqazda olmasaydı, hökumətimiz sülh səciyyəli bütün vaasitələrdən istifadə etdikdən sonra zərurət yaratdıqca qonşu xalqların döyüşkən dairələrinin çağırışına cavab verərdi. Böyük Avropa xalqlarının dünya müharibəsini ləğv etməyə çalışdıqları bir zamanda, bizim onların nümayəndələrinin gözü qarşısında silah oynatmağımız mənasız bir işdir”¹⁴.

Müttəfiqlər komandanlığının Zaqafqaziya xalqlarının münafişəsinə dinc yolla müdaxiləsinə misal olaraq ADR hökuməti Gürcüstan və Ermənistan arasında qanlı müharibənin dayandırılmasını göstərirdi. XİN-in rəyincə diplomatik addımlarla və Müttəfiqlər komandanlığının qoşunlarının yeridilməsilə yanaşı “yüksək beynəlxalq tribunal” da Qars, Batum vilayətlərindəki və Axalsix qəzasındakı sərhəd münafişəsinin həllinə kömək edə bilər.

Yanvarın 13-də Britaniya baş katibi xəbər verirdi ki, ADR XİN 8 yanvar 1919-cu il tarixli 48 №-li notasının sürəti Batuma, general Froster Uolkərə göndərilmişdir, çünki “bu məsələlər onun fəaliyyət dairəsinə daxildir”¹⁵. Lakin

¹³ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 3, iş 4, v.11

¹⁴ Yəni orada.

¹⁵ Gürcüstan Respublikası MDA, f. 13, siy. 1, iş 100, v.33.

general Uolker tamamilə başqa problemlərlə - Britaniya minadaşayan gəmisində Ağaronyanın erməni nümayəndəliyinin digər üzvlərinin Paris sülh konfransına göndərilməsilə məşğul idi.

Çox maraqlıdır ki, yerli inzibati dairələrə, əsasən Britaniya hərbi hökumətinə loyal münasibət bəsləyən məmurları şəxsən Uolker özü təyin edirdi. Məsələn, o günlərdə Kabuletiyə sahə rəisi vəzifəsinə o, rus məmurunu təyin etmişdi. Lakin buranın əhalisi onu qəbul etmədi. Onda Uolker özü ora getdi və əhalini əmin etdi ki, bir həftədən sonra bu rəisə köməkçi seçməyə icazə verəcəkdir. Eyni vaxtda ingilislər Kabuletiyə kiçik bir dəstə göndərdilər. Uolkerin ermənipərəst əhval-ruhiyyəsini nəzərə alsaq görərik ki, o, tutulmuş ərazilərdə “status geo” nun saxlanmasına aid hər hansı bir ciddi məsələnin həll edilməsi arzusundan çox uzaq idi.

1919-cu il yanvarın 14-də, türk qoşunlarının tamamilə çıxarılmasına iki gün qalmış Qarsda təntənəli sürətdə parlament açıldı. On illər ərzində üstündən sükutla keçilmiş bu hadisə xalqa çatdırılmalı, Azərbaycan və türk xalqlarında milli qürur hissi doğurmalıdır. Azərbaycan parlamentinin açılışında (7 dekabr 1918-ci il) bir aydan azca artıq bir vaxt keçdikdən sonra Şərqdə ikinci demokratik parlament yarandı; türk milləti demokratik idarə formasına, Qərbi Avropa demokratiyası ideyalarına olan sədaqətini dünyaya nümayiş etdirdi.

Respublika parlamenti 64 nəfərdən, o cümlədən 60 müsəlmandan, 3 yunan və bir malakandan ibarət idi. Parlamentin sədri ixtisasca həkim olan Əsəd bəy Hacıyev seçilmişdi.

1919-cu ilin təkcə yanvar ayında respublika müvəqqəti hökumətinin başçısı ADR hökumətinə bir neçə dəfə müraciət edərək: Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının yaranması, parlamentin açılışı, bütün hakimiyyətin müvəqqəti hökumətin əlində cəmlənməsi, Gürcüstan Respublikasının Ərdəhan dairəsi və Axalsıx qəzasını öz hakimiyyəti altına almaq cəhdi, “Qarsı ələ keçirtməyə çalışan” erməni silahlı bəndələrinin hücumları haqqında məlumat vermişdi.

Yanvarın 16-da türk hərbi qarnizonu Qars vilayətinin hüdudlarından tamamilə çıxarılmalı idi. Teleqramda deyilirdi: “Vilayətdə hökumət yerli milli komitə tərəfindən təşkil edilir”. Daha sonra qeyd edilirdi ki, “türk qoşunları çıxdığı üçün Qars vilayətini ermənilərin, Ərdəhan tərəfdən isə gürcülərin ələ keçirə biləcəklərini nəzərə alaraq, oraya dərhal qubernator təyin etmək lazımdır ki, yerli əhali və orada olan hərbi qüvvələrin köməyi ilə o, (Milli Komitə nəzərdə tutulur – A. H.) vilayətin işğal edilməsinin qarşısını alsın. Bundan əlavə “Bakıdakı ingilis nümayəndəsilə danışıqlara başlayın, Batum vilayətinə münasibətdə olduğu kimi, konfrans məsələsi həll edilənə qədər müttəfiq qoşunlar tərəfindən Azərbaycanın bir hissəsi kimi Qars vilayətini tutmağı xahiş edin”¹⁶. Qaraqaşovu “Qarsın

---

¹⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 27, v.2; SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 18, v.6 – 6 arx.

qubernatoru, o günlərdə Bakıya yola düşən Muskiyevi onun köməkçisi (müavini) təyin etmək nəzərdə tutulurdu.

Bizə elə gəlir ki, teleqramın mətnindən götürülən bu hissə mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. ADR və Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterini göstərən xronologiyaya görə birinci olan bu sənəd Zaqafqaziyanın cənub-qərbində yenidən elan edilmiş respublikaya münasibətdə Azərbaycanın siyasətində iki çaları göstərir:

1. Hətta şifrələnmiş sənəddə belə “respublika” sözü işlədilmir, hələ Rusiya imperiyası dövründə işlədilən köhnə inzibati – “Qars vilayəti” ifadəsindən istifadə edilirdi. Görünür, bu əbəs yerə edilmirdi. Respublika heç kim tərəfindən tanınmamışdı və onun adının çəkilməsi ADR-in faktiki olaraq Cənub - Qərbi Zaqafqaziyanın tanınması fikrinə meyl etməsi demək idi. Bu isə ermənilər, həmçinin Gürcüstan Respublikası və Britaniya komandanlığı ilə gərgin olan münasibətləri daha da korlaya bilərdi.

2. Lap əvvəldən Azərbaycan demokratiyasının nümayəndələri Qarsın, yəni respublikanın bir hissəsinin əhalisini müdafiə etməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər, hətta bunun üçün Britaniya komandanlığından vilayətə ADR-in bir hissəsi kimi baxılmasını xahiş etmək nəzərdə tutulurdu. Şübhəsiz ki, bu cür addımı atmaq bir arzudan – müsəlman əhalinin ermənilər tərəfindən qırılmasından, ərazini isə daşnak dövləti tərəfindən zəbt olunmaqdan xilas etmək arzusundan irəli gəlirdi. Bununla yanaşı regionun inzibati-siyasi vəziyyəti qəza kimi təsəvvür olunurdu, yəni o, yüksək statusu olan demokratik özünüidarə ola bilərdi ki, bu da gələcəkdə qədim türk ərazisinin Türkiyəyə qaytarılmasına maneçilik törətməzdi.

Bir neçə vaxtdan sonra (1919-cu il yanvarın 8-dən tez olmayaraq) respublika XİN Paris sülh konfransındakı nümayəndəliyinə sərəncam göndərdi. Bu sərəncamda hökumət A. A. Topçubaşovdan xahiş edirdi ki, Qafqaz xalqlarının taleyi tam həll edilənə qədər İrəvan quberniyasının müsəlman bölgələrində, həmçinin Batum, Qars vilayətlərində və Axalsix qəzasında mənafeləri müdafiə və fiziki məhv olmadan və ərazi “status geo” nu xilas etmək üçün dərhal və keçikmədən müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri qarşısında zəruri addımlar atsın¹⁷.

Türk ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edən erməni hərbi hissələri və silahlı quldur dəstələrinin dərhal müsəlman torpaqlarını tutması haqqında hər gün yeni-yeni faktlar məlum olurdu. XİN sərəncam verirdi: “Böyük Avropa dövlətlərinin Konstantinopolda və Parisdəki nümayəndələri qarşısında təcili sürətdə vəsatət qaldırmaq lazımdır ki, nəticədə də onlar Qafqazdakı Müttəfiqlər komandanlığına konfransda məsələ həll olunana qədər “status geo” nu qorumaq və yerli əhalinin həyat və şərafətini hər cür cinayətkar qəsdədən müdafiə etmək üçün göstərilən vilayətlərə müttəfiq dəstələri göndərmək haqqında göstəriş versinlər”¹⁸.

¹⁷ Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, siy, 2, iş 22, v. 40.

¹⁸ Yəni orada, v. 40.

Yanvarda Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası öz ərazilərini və birincilər sırasında – Batum vilayətini itirməyə başladı. Yanvarın 20-də Batum şəhər idarəsində Batum vilayətinin bütün məntəqə nümayəndələrinin və Qars vilayətindən iki nümayəndənin (Atabəyov və Kəblinskinin) iştirakı ilə iclas keçirildi. İclasda cəmi 80-90 adam iştirak edirdi. İclası Batum vilayətinin fəal ictimai-siyasi xadimi Ziya bəy Abaşidze açdı. İclasda bir çox gürcüperəst iştirak edirdi.

İclasın işində əsas yeri Batum vilayətinin Gürcüstan respublikasına birləşdirilməsi məsələsi tuturdu. Bu məsələnin müzakirəsi təşəbbüsü ilə Məmməd bəy Abaşidze çıxış etdi. Nətiqələrin bir çoxu Gürcüstana birləşməyin əleyhinə çıxdılar. Onlar bunu dəlil gətirirdilər ki, Gürcüstan Böyük Britaniya tərəfindən tanınmışdır və digər ölkələr tərəfindən də tanınacaqdır, Cənub-Qərbi Respublika və ADR tanınmayacaqlar.

Gürcüperəst əhval-ruhiyyəli nümayəndələr güclü müqavimətə rast gəldilər. Müvəffəqiyyətsizliyə uğradılar. Hiddətlənmiş Abaşidze iclası nümayişkarənə bir hərəkətlə tərk etdi. Gürcüperəstlər açıq-aydın məğlub oldular. Bununla belə sonralar Batum vilayəti Gürcüstana birləşdirildi. 1918-ci ilin sonunda burada Gürcüstan hökumətinin səlahiyyətli nümayəndəsi Diomid Tapuradze fəaliyyət göstərirdi. O, Y. P. Gegeçkoriyə məlumat verirdi ki, “Batumda qalmış əsgərlər qarışıqlıq sala bilərlər, hələ burada ingilislərin əsgəri yoxdur”...

1919-cu il yanvarın 29-da ADR Xarici İşlər Nazirliyi Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının Müvəqqəti hökumətindən bir sıra mühüm məlumatlar aldı. Bu məlumatların birində deyilirdi ki, Acarıstanda gürcü təbliğatçıları peyda olublar və oranın Gürcüstana birləşdirilməsini təbliğ edirlər. Lakin müsəlman acarlar arasında onlar uğur qazana bilmədilər. Acarlar Gürcüstana birləşməyin qəti əleyhinə idilər və Qarsa meyil edirdilər.

Azərbaycanın Batumdakı konsulu hesab edirdi ki, gürcüperəstlərin uğursuzluqları ADR-i müəyyən dərəcədə nüfuzdan salar, onu bu ərazidə hakimiyyətini genişləndirməkdə təqsirləndirə bilərlər. O, belə bir fikir irəli sürürdü ki, Azərbaycanın nüfuzunu möhkəmləndirmək məqsədi ilə Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının müsəlmanlarına maddi və mənəvi yardım təşkil etmək zəruridir¹⁹. 1919-cu il fevralın 12-də Batumdakı konsul ADR XİN-ə məlumat verirdi ki, acarlar “müsəlman dilində” qəzet buraxmaq istəyirlər, bununla əlaqədar xahiş edirdi ki, “yığılmış ianələrə bir qədər əlavə edilsin”²⁰. Beləliklə, ADR Qars Respublikasının bir sıra regionlarına gücü çatan yardımı, həm də qeyri-hökumət kanalları ilə göstərirdi.

¹⁹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 34, v.14 arx.

²⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 27, v.21.

Buna baxmayaraq, Qars respublikası üçün Batum vilayəti artıq itirilmişdi. Qars Respublikasının digər bölgələri hesabına öz ərazisini genişləndirməyə çalışan Gürcüstan hökuməti hərbi addımlar atmağa başladı.

Batum iclası çağırılan gün faciəli hadisələr baş verdi. Türk hərbi dəstələrinin Qars vilayətindən çıxmasından istifadə edən Gürcüstan qoşunları Posxov sahəsində qarovul dəstəsinə silahlı hücum etdilər. Döyüş 8 saat davam etdi. Gürcü qoşunları məğlub oldular və geri çəkildilər. Cənub-Qərb hökumətinin hərbi dəstələri bir sıra kəndləri tutdu. Atabəyov və Kəblinski ADR hökumətinin Batumdakı nümayəndəsinə bildirildilər: “Ümidvarıq ki, Sizin köməyinizlə Gürcüstanla diplomatik münasibətdə toqquşmaya yol verilməyəcəkdir”²¹

Lakin gürcü qoşunları Ərdəhan dairəsində, xüsusilə də Posxov sahəsində Gürcüstan hökumətini qurmaq cəhdindən əl çəkmirdilər. Bir tərəfdən də elan olunmuş respublikanın ərazisinə erməni quldur dəstələrinin hücumu davam edirdi. Bununla əlaqədar Cənub-Qərbi Qafqazın müvəqqəti hökumətinin nümayəndələri ADR-in nazir-sədri və xarici işlər naziri F. X. Xoyskiyə müraciət etdilər. 1919-cu il yanvarın 27-də xahiş edirdilər ki, “məmur və zabitlər göndərin, çünki hazırda biz çox ağır vəziyyətdəyik: gürcü (Ərdəhan dairəsinin Posxov sahəsindəki toqquşma) və erməni (Şuragil sahəsinin Tatarlar, Qoşavəng²² və Naxçıvan sahəsinin Qızıl Mağara kəndlərinə hücum) silahlı qüvvələri bizi sıxışdırır, bundan əlavə siyasi kamillik imtahanı verməli oluruq – az qüvvələrlə böyük bir ərazidə idarəetmə yaradırıq. Xahiş edirik, bunları nəzərə alıb, yol xərcini ödəməklə, adamlar göndərib bizə kömək göstərsiniz”²³. Cənub-Qərbi Qafqaz hökumətinin nümayəndələri xahiş edirdilər ki, bu respublikada silahlı qüvvələrin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən göndərilən köməyə əlavə olaraq polkovnik Yusif bəy Sirtlanovu da buraya göndərsinlər.

Beləliklə, Cənub-Qərbi Qafqazın silahlı qüvvələri regionun müstəqilliyini tanımayan, ərazisinin bir hissəsini özünə birləşdirmək fikrindən əl çəkməyən qonşu Gürcüstan və Ermənistanla arasıkəsilməyən toqquşmalarda formalaşırdı. Bununla belə, silahlı qüvvələrin yaranması, formalaşması müvəffəqiyyətlə gedirdi və nəticələr göz qabağında idi. 1919-cu il fevralın 4-də M.Y. Cəfərovdə dəqiq məlumat var idi ki, Cənub-Qərbi Qafqaz qoşunları ilə toqquşmada gürcülər “sayı 600 nəfər olan bütün acar qvardiya dəstəsini itirmişlər. Həm də döyüşlərdə dəstənin komandiri həlak olmuşdur”²⁴.

Batumdakı Azərbaycan konsulu Cənub-Qərbi Qafqazın müvəqqəti hökumətinin gürcü qoşunlarının Posxov sahəsindəki hücumu ilə əlaqədar verdiyi etirazı da ADR hökumətinə göndərmişdi.

---

²¹ Yenə orada, v.5.

²² Sənəddə Koşevank yazılmışdır.

²³ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 27, v.9 – 9 arx.

²⁴ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 27, v.11.

Qars Respublikası müvəqqəti hökumətinin yaranması və öz sərhədlərini müvəffəqiyyətlə müdafiə etməsi müstəqilliyinin qüdrətli zəmini olmayan regionun hesabına öz ərazilərinə yeni torpaqlar birləşdirmək istəyən daşnak Ermənistanı və Gürcüstan Respublikasının cəhdlərinin iflası uğraması demək idi.

Azərbaycan Respublikasından kömək və yardım almaq ümidini itirən Qars Respublikası bütün məsələlərdə ingilis komandanlığı ilə “müsəlmanların mütəşəkkilliyi və qayda-qanun olduğuna görə” Qarsın ermənilərə verilməsini təkid etmirdi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişinin göstərdiyi kimi beynəlxalq konyektura və Böyük Britaniyanın müəyyən dairələrinin erməni millətçiləri ilə tezliklə yaxınlaşması bu mövqeyi laxlatdı və azömlü etdi.

Bununla belə, o dövrdə Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının parlamenti ingilislərlə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərirdi. İşğalçı Britaniya hakimiyyəti faktiki olaraq Batum vilayətinin öz nümayəndələrini 1919-cu ilin yanvarında Qars parlamentinə göndərməsinə maneçilik törədə bilmədi (və ya istəmədi).

Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının təhlükədə olduğunu aydın başa düşən Azərbaycan hökuməti onu müdafiə etmək üçün əlindən gələni edirdi. Məhz bu günlərdə Zaqafqaziya respublikalarının konfransının çağırılmasına geniş hazırlıq gedirdi, burada gündəlikdəki məsələlərdən biri kimi ərazi məsələsinin müzakirəsi nəzərdə tutulurdu. Regiondakı vəziyyəti əsas götürərək ADR hökuməti hesab edirdi ki, bu respublikanın nümayəndələrinin həmin konfransda iştirakı çox vacibdir. Bu, respublikanın suverenliyinin tanınmasına bərabər olardı.

1919-cu il martın 5-də ADR-in nazir-sədri və xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski Gürcüstan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə belə bir müraciət etdi: “Bununla yanaşı Zaqafqaziya hüduqlarında Batum və Qars vilayətləri rayonunda beşinci, Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası adlanan respublikanın yarandığını, onun mənafeyinin digər Zaqafqaziya respublikalarının mənafeleli ilə möhkəm təllərlə bağlı olduğunu nəzərə alıb, ümumi, siyasi-iqtisadi proqramın koordinasiyası üçün hökumətim bu respublikanın dörd respublikanın qarşılıqlı danışıqlarında iştirakını arzu edilən və zəruri hesab edir”²⁵.

Bir neçə gündən sonra 1919-cu il martın 11-də Gürcüstan Respublikası xarici işlər naziri Y.P. Gegeçkori və dəftərxana direktoru Lordkipanidzenin cavabı gəldi, burada deyilirdi ki, Cənub-Qərbi Qafqaz respublikası nümayəndələrinin konfransa dəvət edilməsi təklifi Gürcüstan Respublikası hökumətinin “həm məsələnin mahiyyətinə, həm də təmiz formal xarakterli mülahizələlərə görə qəti etirazına” səbəb olmaya bilməz. Daha sonra qeyd edilirdi: “...tək-tək adamların “Cənub-Qərbi Respublikanın” təşkili cəhdinin xalqların öz müqəddəratını həll etmələri prinsipləri ilə heç bir ümumi cəhəti yoxdur və bütün bunlar Zaqafqaziyada vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirməyə, ayrı-ayrı xalqlar arasındakı mürəkkəb

---

²⁵ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 897, siy. 1, iş 46, v.7

qarşılıqlı münasibətləri daha da qızıqdırmağa yönəlmişdir. Gürcüstan hökuməti şübhə etmir ki, Cənub-Qərbi Respublikanın yaranması ilə, Zaqafqaziya respublikalarının müstəqil mövcudluğu ilə barışa bilməyənlər tərəfindən Zaqafqaziya xalqlarının müstəqilliyinə zərbə vurulur və cənubdan gələn bu təhlükəni Zaqafqaziya xalqlarının həmrəyliyi ürəkdən arzulayan hər bir kəs hiss etməlidir. Formal səciyyəli etiraza gəldikdə isə bu münasibətlə qeyd etmək lazımdır ki, “Cənub-Qərbi Respublika” nümayəndəliyinin konfransda iştirakı bu respublikanın tanınması haqqında məsələnin həlli demək olardı, Gürcüstan hökuməti də bununla heç cür razılaşa bilməz... Ümidvarıq ki, Azərbaycan hökuməti bu təklifi müdafiə edəcəkdir ki, Zaqafqaziya xalqları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən konfransın çağırılması ideyası həyata keçməmiş məhv olmasın”²⁶.

Beləliklə, Gürcüstan hökuməti heç bir əsası olmadan Türkiyəni (cənubdan gözlənilən təhlükə dedikdə məhz Türkiyə nəzərdə tutulurdu) Zaqafqaziya respublikalarının müstəqilliyinə “zərbə vurmaq” cəhdində günahlandırır. Cənub-Qərbi Qafqazın müstəqilliyini kəskin sürətdə qəbul etməməklə yanaşı onun ərazisinə birbaşa müdaxilə gürcü hökumətinin bu ərazini Gürcüstana birləşdirmək arzusunda olduğunu göstərirdi. Bu niyyətdə olduqlarını daşnaklar da gizlətmirdilər. Təsədüfi deyildir ki, bir qədər sonra 1919-cu il aprelin 4-də daşnaklar Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası nümayəndələrinin konfransa dəvət edilməsinə razı olmadıqlarını Azərbaycana bildirdilər²⁷.

Buna görə də gürcü hökumətinin bu mövqeyi Azərbaycan hökuməti üçün gözlənilməz deyildi. 1919-cu il martın 24-də xarici işlər nazirinin müavini A. Ziyadxanov ADR-in Gürcüstan hökuməti yanında diplomatik nümayəndəsinə teleqram göndərərək soruşurdu: “Beşinci – Cənub-Qərbi Respublika haqqında məsələ istisna edilməklə Zaqafqaziya respublikalarının konfransına dair bütün bəndləri qəbul etdiyi haqqında Gürcüstan hökumətinin rəsmi məlumatı varmı?”²⁸.

ADR hökuməti lap əvvəldən bu məsələ üzrə möhkəm mövqə tutmuşdu. 1919-cu il martın 28-də xarici işlər naziri F.X Xoyskinin məruzəsi üzrə ADR hökuməti mövqeyini düzgün saydığı, Qafqaz konfransı çağırılmasını pozmamalı üçün bu konfransda iştirak etməyə hazır olduğunu bildirmək haqqında qərar qəbul etdi, lakin Qars hökuməti nümayəndələrinin konfransda iştiraka cəlb edilməsi məsələsini qaldırmaq hüququnu özündə saxladı.

Lakin çox mürəkkəb və təhlükəli bu idi ki, Azərbaycan hökumətinin bu qərarı Qarsdakı vəziyyətə təsir edə bilməzdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, konfrans ancaq iqtisadi məsələlərin işlənilməsi üçün Gürcüstan Respublikasının təkliflə çağırılırdı (21 fevral 1919-cu il tarixli) və ADR-in bu cür mövqeyi

²⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 837, siy. 1, iş 46, v. 10 – 10 arx.

²⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 7. İş 34, v. 7.

²⁸ Yenə orada, f. 837, siy. 1, iş 46, v.40.

Zaqafqaziyada və xaricdə güzəştə getməmək və əməkdaşlıqdan boyun qaçırmaq kimi qiymətləndirilə bilərdi. Digər tərəfdən də özlərinin Cənub-Qərbi Qafqaza olan torpaq iddialarını gizlətməyən daşnaklar da fəallaşmışdılar.

1919-cu il martın 28-də İrəvandakı müşavirədə daşnak Ermənistan hökumətinin nazir-sədri Xatisov general Tomsonun “tatarlardan” erməniləri öz ərazilərində qəbul edib-etməmək üçün razılıq istəməsi ilə əlaqədar ona qarşı iddia təqdim etdi. Xatisova görə heç kimdən icazə almadan ermənilər Cənub-Qərbi Qafqazın ərazisində yerləşdirilməlidirlər.

Buna Tomson qeyri-müəyyən cavab verərək dedi ki, “əsas məsələ qaçqın tatarları hara yerləşdirməkdir”. Bununla bərabər Tomson türk qoşunları ilə mübarizədə ermənilərin “xidmətlərini” də qeyd edirdi: “Biz bilirik müharibə zamanı ermənilər nə iş görüblər... Əgər xarici hərəkətlər olmasa idi, erməni qoşunları Qarsda olardı. Çətin andır. Bütün general və zabıtların ermənilərə böyük rəğbətləri vardır, erməni xalqı üçün nə lazımdırsa, hamısı Parisdə ediləcəkdir, burada isə biz məhdud imkanlarla mümkün olan hər şeyi edirik”²⁹. Tomson vəd verdi ki, Naxçıvan və Qarsa qədər birbaşa hərəkət etmək üçün, həm də ərzağın Qars vilayətindən Ermənistana aparılması üçün yardım edəcəkdir. Generalın şübhəsiz ki, silahlı daşnak dəstələri üçün nəzərdə tutulmuş 5 mln. rus patronunu daşnaklara vermək vədi də maraqlıdır.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq ADR hökuməti Cənub-Qərbi Respublikanın mənafeyini daha düşünülmüş və ehtiyatla müdafiə etmək xətti qəbul etdi. 1919-cu il martın 30-da ADR XİN özünün diplomatik nümayəndəsi M.H Cəfərova məlumat verirdi: “Nazirlər şurası martın 26-da gürcü hökumətinin notasına baxaraq qərara aldı ki, beşinci, Cənub-Qərbi Respublikanın konfransa dəvət edilməsi öz nöqteyi-nəzərinə düzgündür və konfransda bu məsələ Azərbaycan hökuməti tərəfindən qaldırılacaqdır. Hazırda isə, konfransın çağırılmasını gecikdirməmək üçün layihədəki beşinci, Cənub-Qərbi Respublikanın dəvət edilməsi haqqında bəndin qalmasını təkid etməkdən çəkinir...”³⁰.

Belə bir şəraitdə 1918-ci ilin dekabrından – 1919-cu ilin martınadək olan dövr Cənub-Qərbi Qafqaz üçün müstəqilliklə əlaqədar mühüm qərarlar qəbul etmək dövrü idi. Artıq 1918-ci ilin dekabrında Gürcüstan Respublikası acarlardan təşkil edilmiş gürcü qoşunlarının ingilislər tərəfindən Batum və Acarıstanda istifadə edilməsini mümkün sayırdı. Diomid Tapuridze Amerika missiyasının başçısı, beynəlxalq hüquq professoru və Çikaqo Universitetinin rektoru Cedsona bildirirdi ki, “Gürcüstan yenə də özünü Razılıq ölkələrinin”³¹ dostu bilməkdədir və Qafqazda həm bolşeviklərə və hər cür nizamsızlığa qarşı mübarizəsində, xüsusilə

²⁹ Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, siy. 2, iş 40, v. 19 – 20.

³⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 897, siy. 1, iş 46, v. 26.

³¹ Antanta ölkələri.

də Batumda və onun vilayətlərində qayda-qanunun mühafizəsində İngiltərəyə yardım göstərməyi öz borcu hesab edir”³².

1918- il dekabrın 15-də Batuma eyni vaxtda bir neçə Britaniya gəmisi gəldi və şəhərin türklərdən “qəbulu” başlandı. Dekabrın 18-də Topuridze Gürcüstan Respublikasının “Razılıq dövlətlərinin respublika ilə həmsərhəd rayon və respublikalarda qayda-qanunun bərpası işindəki yayğısını azaltmaq” arzusunda olduğu haqqında bəyannaməni missiyaya verdi. Dekabrın sonunda Britaniya qoşunları Batuma gəldi. 1919-cı il yanvarın 1-də Batumdakı Britaniya qoşunlarının komandanı Gürcüstan Respublikasına məlumat verdi ki, o və fransız missiyasından polkovnik Şardinye Gürcüstan və Ermənistan Respublikalarını, həmçinin Batumu vilayəti ilə birgə işğal edəcəklər. 1919-cı il yanvarın 21-də briqada generalı, Batum şəhərinin hərbi qubernatoru Kuk-Kollis əhalinin tərksilah edilməsi gəqqunda əmr verdi. Bütün milis sahə rəisləri də silahı təhvil verməli idilər. Ov tüfəngləri də yığılırdı. Beləliklə, Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası Batum vilayətinin ərazisini itirirdi, lakin diyarın əhalisi elan olunmuş respublikadan ayrılmaq faktı ilə barışmaq istəmirdi. Batum vilayətinin nümayəndələri Britaniyanın işğalçı hakimiyyətdən azad olmaq üçün fəal mübarizəyə başladılar.

1919-cu il fevralın 14-də Batumdakı konsulluq Azərbaycan hökumətinə məlumat verirdi ki, ingilislər Batum vilayətinin tamhüquqlu sahibi olublar. Lakin bundan sonra da Azərbaycan hökuməti Batum vilayətinin və digər regionların Qars Respublikasına meyl edən müsəlman əhalisinə hər cür kömək göstərirdi. 1919-cu il aprelin əvvəllərində Azərbaycan hökuməti Batumdakı konsulluğu vasitəsilə 200 min manat vermişdi ki, Axalsıx müsəlmanlarına yardım təşkil edilsin. Cəfərov və Təkinski vasitəsilə Batum vilayəti müsəlmanlarına pul yardımı çatdırmaq nəzərdə tutulurdu.

Qarsın özündə də bu dövrdə mühüm hadisələr baş verirdi. 1919-cu il martın 9-da Milli Şuranın iclasında sədrdən və altı üzvdən ibarət Müvəqqəti Komitə yaradıldı. Bu barədə ADR XIN-ə Cənub-Qərbi Qafqazın nümayəndələri P. Zeynalov və M. Adıgözəlov xəbər verirdilər.

1919-cu ilin martında Cənub-Qərbi Respublikanın nümayəndələri Konstantinopola gəldilər. Osman adlı bir nəfərin, yəqin ki, o, nümayəndə heyətinin üzvü olmuşdur, verdiyi xəbərə görə onlar məlumat toplamaq üzrə geniş hazırlıq işi aparmışlar. Sonra isə onlar Fransa ali komissarına nümayəndəliyin Parisə buraxılması haqqında xahiş etdilər. Pulları çatmadığı üçün nümayəndə heyəti Azərbaycan hökumətindən maliyyə yardımı istəmişdi. Nümayəndə heyəti uzun müddətə Konstantinopolda qalmalı oldu. Bu dövrdə Cənub-Qərbi Qafqazda baş verən hadisələrdə faktiki olaraq onlar iştirak etmirdilər. Əldə olan məlumata görə nümayəndə heyəti 1919-cu ilin sentyabrınadək burada olmuşdur. Sentyabrın 2-də heyətin üzvü Osman bəy Bakıya məlumat verirdi: “Nə erməniləri, nə də gürcüləri

---

³² Борьба за победу Советской власти в Грузии..., с. 357.

arzulamayan əhali rusları və ya hər hansı Avropa dövlətini çağıracaq ki, bu da Qafqaz dövlətinin məhvi deməkdir”³³.

Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının parlamenti öz fəaliyyət və səlahiyyətlərini genişləndirirdi. Onun fəaliyyətinin məntiqi sonu 1919-cu il martın 27-də Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının yaranması haqqında aktın qəbulu oldu.

Bu aktda qeyd edilirdi: “hər iki cinsdən olan vətəndaşlar tərəfindən birbaşa bərabər, ümumi gizli və proporsional səsvermə sistemi əsasında seçilən parlament özünün 27 mart tarixli iclasında 1918-ci il dekabrın 1-də Qars şəhərində iki milyonluq əhalisi olan Cənub-Qərbi Qafqaz ərazisinin Milli Şurası tərəfindən elan edilmiş Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranması haqqında aşağıdakı aktı qəbul edir və təsdiqləyir”³⁴.

Aktda deyilirdi: “Biz, Qars və Batum vilayətlərinin Axalsix və Axalkələk, Şərur, Sürməli qəzaları və İrəvan qəzasının cənub-şərq hissəsinin əhalisi tərəfindən seçilən nümayəndələr bütün dünya qarşısında Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranmasını elan edirik... respublikanın ərazisinə Zaqafqaziyanın bu vilayət və qəzaları daxildir: Qars və Batum vilayətləri, Axalsix və Axalkələk qəzaları, Şərur, Naxçıvan, Sürməli qəzaları və İrəvan qəzasının cənub-şərq hissəsi. Bütün bunlarla əlaqədar Milli Şura xalq qarşısında elan edilir: ... Bitərəflik siyasəti yeridərək bütün dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibəti yaratmağa çalışır, milliyətindən, dinindən, sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar respublika hüdudlarında eyni vətəndaşlıq və siyasi hüquqlardan istifadə edirlər”³⁵.

Milli problemlərin Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublika üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi akta əlavə edilən qeyddə göstərilirdi: “Erməni – müsəlman münasibətlərini çox kəskinləşdirdiyinə görə müvəqqəti olaraq ermənilərin Qars vilayətinə, Şərur, İrəvan qəzasının cənub-şərq hissəsinə, Naxçıvan, Sürməli qəzalarına köçürülməsinə yol verilməsin (Ermənistan hüdudlarında ermənilər tərəfindən tutulmuş müsəlman kəndləri – 482, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikası hüdudlarında müsəlmanlar tərəfindən tutulan erməni kəndləri – 88).

Bütün Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının başında milli azlıqların: rusların, yunan və malakanların öz nümayəndələri daxil edilmiş Milli Şura dururdu. Müvəqqəti hökumət Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşıyırdı.

Martın 27-də parlament hökumətin – Nazirlər Şurasının yeni tərkibini təsdiq etdi. Nazirlər Şurasının sədri keçmiş zabit İbrahim bəy Cahangirov təyin olundu. On nəfər nazir vəzifəsi tutdu: Həsən bəy Cahangirov, baş nazirin qardaşı, həmçinin keçmiş zabit – hərbi nazir; Rza bəy, Kağızman sancağının sakini – daxili

³³ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 151, v. 18.

³⁴ Yənə orada, iş 27, v. 14.

³⁵ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 27, v. 14.

işlər naziri ; Fəxrəddin bəy, hüquqşünas – xarici işlər naziri; Məmməd bəy Sultanov – maliyyə naziri; Əhməd bəy Hacıyev – yollar naziri, Molla Velam, tacir – torpaq naziri; Abbasəli bəy Əlibəyov - ədliyyə naziri; Muğanlinski, həkim – himayə naziri; Andrianov – maarif naziri; Yusif Yusifov - ərzaq naziri³⁶.

Qısa bir müddətdə respublika hökuməti, bəzi məlumatlara görə sayı 15 min nəfərdən çox olan ordusunu yarada bildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə və ADR Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublika ordusunun təşkilinə yaxından kömək edirdilər.

Hərbi nazirlik yarandığı ilk gündən hərbi quruculuq sahəsində geniş fəaliyyətə başladı. Nazirlik yanında tezliklə çar ordusunun keçmiş yasovulu Qaziyevin rəhbərlik etdiyi Baş katib yaradıldı. Martın sonu – aprelin əvvəllərində respublikada ilk səfərbərlik elan edildi. Silahlı qüvvələr çağırış və könüllülər hesabına artırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, türk qoşunları gedəndən sonra regionda bir neçə türk zabiti qalib könüllü sürətdə erməni işğalçılarına qarşı mübarizədə Qars əhalisinə kömək etmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Belə ki, misal üçün, Baş ştabda ştab işini yaxşı bilən 9 türk zabiti akreditə edilmişdi ki, onlar kəndlərdə və hərbi hissələrdə özünümüdafə dəstələrinin yaradılmasına böyük kömək göstərmişdilər.

Respublikanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsində əsas halqa Qars qaləsindəki qarnizonun gücləndirilməsi idi. Qalanın komendantı kapitan Əhmədov, onun köməkçisi poruçik Ziya bəy Vaçnadze, Qars qarnizonu yanında pulemyotçular dəstəsinin komandiri praporşik Piçkurov təyin olunmuşdular.

Qarsda əsasən kürdlərdən ibarət üç yüzlik süvari dəstəsi təşkil edilmişdi. H.Cahangirovun fikrincə, süvari dəstələri “hamidiyə” prinsipi ilə - birinci dünya müharibəsi zamanı türk ordusunun tərkibində özlərini yaxşı göstərmiş yüngül, cəld kürd süvari dəstələri şəklinə yaradılmalı idi. Bundan başqa qalanın müxtəlif kalibirli 200 silah və 30 pulemyotla silahlandırılmış Oltin və Kağızman batalyonları yaradılmış, 2 piyada rotası və pulemyot komandası yerləşdirilmişdi.

Hərbi nazir H.Cahangirovun tükənməz səyi və bacarığı sayəsində hərbi nazirlik böyük nailiyyətlər əldə etdi. Bütün digər nazirliklər təəssüf ki, fəaliyyətlərini genişləndirə bilmədilər və faktiki olaraq onlar nominal şəkildə mövcud idilər.

Bu dövrdə Britaniya hərbi nümayəndələri Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikası hökumətinin fəaliyyətinə mane olmurdular. Belə görünür ki, regionda formalaşan demokratik quruluş onlarda rəğbət oyadırdı. Məhz onların razılığı ilə müvəqqəti hökumət hakimiyyətin bütün ərazidə təşkili işini genişləndirdi.

Bununla belə Britaniya hərbi hökuməti Qarsda aqalığ edirdi və onların 1919-cu ilin apreldəki müdaxiləsi respublikadakı suveren dəyişikliklərə

---

³⁶ Yenə orada, v.15.

maneçilik törətmək forması almışdı. Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının mövcud olduğu bir şəraitdə Qarsda Qars vilayəti Axalsıx və Axalkələk qəzalarının general-qubernatorunun iqamətgahı yerləşirdi, qubernator faktiki olaraq müstəqil respublikanı tanıyırdı. Bu ərazilərdə qubernator öz səlahiyyətini Britaniya payadalar rotasına, hindular rotasına və iki süvari vızvoduna arxalanaraq həyata keçirirdi. Britaniya zabıt və əsgərləri Ərdəhan, Çak Su, Kağızman, Olt və Sarıqamışda da yerləşmişdilər. Britaniya hərbi qüvvələrinin bu cür yerləşdirilməsini tam müstəqillik haqqında “düşünməyə cəsarət etmiş” respublika vətəndaşlarının başı üzərində asılan “Damokl qılıncı” na bənzətmək olar.

Əldə olan sənədlər regiondakı xalq-demokratik hərəkatına münasibətdə Britaniya işğalçı hökumətinin siyasətini yaxşı əks etdirir. Belə ki, Zaqafqaziyada Britaniya qüvvələrinin baş komandanı general Q.F. Milnin 1919-cu il 7 mart tarixli elanında deyilirdi ki, müttəfiqlərlə Türkiyə arasındakı barışıq şərtlərinin yerinə yetirilməsi və Sülh konfransında ərazi məsələsinin həllinə qədər qanun və qaydanın qorunması üçün Britaniya qoşunları Zaqafqaziyanı işğal etmişlər. General elen edirdi ki, “işləri ilə məşğul olaraq özlərini tamamilə sakit aparmaq sakinlərin borcudur. İngilis və müttəfiq qüvvələrinə ziyan vuracaq hərəkatdən çəkinsələr, onlar ingilis hərbi hökuməti tərəfindən heç bir məsuliyyətə cəlb edilməyəcək, onların həyatı təhlükədən uzaq olacaq, mülkiyyət və azadlıqlarına hörmət göstəriləcəkdir; yox əgər onlar bu münasibətdə öz borclarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırsalar, hərbi dövrün zərurəti cəza tətbiq edilməsini tələb edəcəklər” (“Азербайджан” qəzeti, 9 may 1919).

Lakin artıq 1919-cu il aprelin əvvəllərində Britaniya hərbi hakimiyyəti Cənub-Qərbi Zaqafqaziyada milli demokratik hərəkata qarşı repressiyaya başladı. Batumda “Batum xəbərləri” qəzetinin bağlanması və əhali arasında həbslərlə başlayan repressiya aprelin 12-də Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikası parlamentinin qovulması və Müvəqqəti hökumətin üzvlərinin həbsi, həmçinin Batum vilayətinin idarə edilməsi üzrə Şuranın buraxılması kimi antidemokratik aksiyalaradək artdı.

Elə həmin gün, aprelin 12-də Britaniya hərbiçiləri Qars hökumətinin üzvlərinin, o cümlədən 35 parlament üzvlərinin həbs etdilər. Qars hökumətinin həbs olunmuş üzvləri əvvəlcə mühafizə ilə Batuma göndərildilər. Lakin çox keçmədən onlardan 11 nəfəri Britaniya hərbi idarəsi tərəfindən girov kimi Malta adasına sürgün edildi. Bunların sırasına baş nazir İbrahim bəy Cahangirov, hərbi nazir Həsən bəy Cahangirov, ərzaq naziri Yusif Yusifov, polis komissarı Musa Salam oğlu, Poçt-Teleqraf İdarəsinin müdiri Müxlis bəy Əlibəyzadə, hüquq işləri üzrə müşavir Kərbəlayı Əziz bəy Cahangirov, mühacirlər komissiyasının üzvləri Matvey Raçinski, Pavel Çamuşev, Stefan Vafiadi və Malileyev daxil idilər³⁷.

---

³⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f, 897, siy. 1. İş 38, v.101.

Müstəqil Qars Respublikasında dörd aydan bir az artıq mövcud olan demokratik hökumət təsisatları təbiidir ki, bu respublikanın siyasi sisteminin xarakteri, mahiyyəti və bütün xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilməz. Bununla belə, hətta respublika tarixi üzrə çox az qalmış arxiv sənədləri seçilmiş siyasi quruculuğun əsas xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir.

Cənub-Qərbi Qafqazda vətəndaş cəmiyyətinin yaranmasında həddən artıq çox (region miqyasında) olan orta təbəqə xüsusi rol oynayırdı, mənəvi əsas isə həqiqi demokratik sistemin qurulması mümkün olmayan kütləvi şüurun konsensusu təşkil edirdi. Çoxmillətli parlamentin və müvəqqəti hökumətin öz heyətinə respublikanın ərazisində yaşayan bütün millətlərin nümayəndələri, həmçinin inzibati-ərazi əlaməti üzrə nümayəndələr daxil idi.

Hər hansı xüsusi məsələnin qabaqcadan müzakirəsi və işlənilib hazırlanması və ya qəbul edilmiş qərarın yerinə yetirilməsi üçün daha böyük yığıncağın öz içərisindən seçdiyi daimi və ya müvəqqəti kollegiya – komitə haqqında hələ XX əsrin əvvəllərində meydana çıxmış təsəvvürlər Milli Şura yaratmaq ideyasının əsasını təşkil edirdi. Məlumdur ki, komitələrin (ümumi təhlükəsizlik, ictimai quruluş) tarixi böyük Fransa inqilabının tarixinin mühüm hissəsini təşkil edir. Türkiyədə də burjua-inqilabi hərəkat 1891-ci ildə “İttihad və Tərəqqi” adlı siyasi komitənin yaradılması ilə başladı. Rusiyada fevral inqilabından sonra 1919-cu il martın 22-də (ondan qabaq Dövlət dumasının müvəqqəti komitəsi yaradılmışdı) Müvəqqəti hökumət xüsusi Zaqafqaziya komitəsi yaratmışdı. Bu komitə yerlərdə hakimiyyəti inqilabdan dərhal sonra bütün Zaqafqaziyada meydana gəlmiş müxtəlif milli komitələr arasında bölüşdürmüşdü. 1919-cu ilin noyabrında Bakıda Zaqafqaziya müsəlman milli komitələrinin konfransını keçirməyə nail olmuş müsəlman komitələri ən mütəşəkkil idi.

1919-cu il mayın 27-də Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasının elan edilməsi yerli əhaliyə güclü siyasi və mənəvi təsir göstərdi. Gördüyümüz kimi ali milli orqanın – Milli Şuranın adı da buradan götürülmüşdü, yəni Azərbaycandakı milli demokratik hərəkat praktikası Qars vilayətindəki və ona bitişik ərazilərdəki hadisələrə güclü təsir göstərmişdi.

Səsvermə yolu ilə seçilən Milli Şura Cənub-Qərbi Qafqazın müstəqilliyini, burada demokratik formada siyasi quruculuq elan etmək və hökumət yaratmaq məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. Müəssislər məclisi çağırılana qədər Qars Milli Komitəsi bütün Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikası ərazisinin idarə edilməsinin başında dururdu.

Parlamentin açılışından sonra da Milli Komitə buraxılmadı, 1919-cu ilin martında hələ fəaliyyət göstərirdi, milli azlıqların: rusların, ukraynalıların, yunanların və kürdlərin nümayəndələri də buraya daxil edildilər. Maraqlıdır ki, o, milli demokratik hakimiyyətin yeganə orqanı idi ki, hökumət yaradıldıqdan və qovulduqdan sonra uzun müddət fəaliyyət göstərdi. 1919-cu ilin mayında artıq şura adlanan Milli Komitə Ermənistanın nazir-sədrinə teleqram göndərərək daşnaqları

mehriban qonşuluğa dəvət edirdi. Bu, Qarsın əhalisinin erməni barbarları tərəfindən qırılması təhlükəsini dikte etdiyi ümitsizlik aktı idi. Həmin teleqramda Milli Şuranın sədri doktor Aslan bəy Hacıyev yazırdı: “Biz də yorulmuşuq, qayda-qanun və dinc əmək üçün darıxmışıq...” 1919-cu il mayın ortalarında Qars vilayəti erməni daşnakları tərəfindən işğal edildikdən sonra Milli Şuranın fəaliyyətinə son qoyuldu.

Qars Respublikasının müvəqqəti hökuməti 1918-ci ilin dekabrında yaradıldı və iki dəfə dəyişikliyə uğradı : S. F. Ağabəyovun başçılıq etdiyi birinci kabinet bilavasitə Milli Komitənin iclasında təşkil olunmuşdu, İ. Cahangirovun başçılıq etdiyi ikinci kabinet (Nazirlər Şurası) 1919-cu il martın 27-də parlament iclasında təsdiq edilmişdi. Beləliklə, hakimiyyətin legitimliyinə nəinki əməl olunurdu, həm də Avropa ölkələrinin təcrübəsindən faydalanaraq beynəlxalq normalara yaxınlaşırdı.

Müvəqqəti hökumət burjuaziya və kəndli nümayəndələrindən təşkil edilmişdi, burada çar ordusunun keçmiş zabidləri görkəmli rol oynayırdılar. Bizə elə gəlir ki, hökumətin tərkibinin bu cür olması məkrli və qəddar işğalçıdan – daşnak Ermənistanından respublikanı müdafiə etmək zərurətindən irəli gəlirdi. Hökumətdə əsas vəzifələri – sədr, daxili işlər və hərbi nazirliklər, həmçinin orduda əsas vəzifələri demokratik sistemin qurulması və müstəqillik uğrunda əhalinin fəal çıxış edən təbəqələrinin nümayəndələri tutmuşdular.

Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının müvəqqəti hökuməti hakimiyyətdə qalsaydı respublikanın qanunvericilik, nəzarət və ali idarəetmə orqanına çevrilə bilərdi. Bu meyl açıq-aydın görünür. Belə ki, 1919-cu ilin yanvarından müvəqqəti hökumət seçkilər yolu ilə təşkil edilən yerli idarəetmə orqanlarının demokratikləşdirilməsinə başladı.

Batum vilayətində məclis fəaliyyət göstərirdi. Lakin bu məclis 1919-cu il yanvarın 8-də Britaniya işğalçı hökumətinin yaratdığı Sovet tərəfindən “türk hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş və Rusiya qanunları ilə nəzərdə tutulmayan bir təsisat kimi...”³⁸ buraxıldı.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, müvəqqəti hökumətin birinci heyətinin tərkibi və strukturu haqqında arxivlərdə məlumat qalmamışdır. Görünür, bu dövrdə ixtisaslı kadrlar çatmadığı üçün nazirliklər yaradılmamışdı. 1919-cu il yanvarın sonlarında Atabəyov ADR hökumətinə məhz məmurlar göndərmək xahişi ilə müraciət etmişdi. Baş nazir İ. Cahangirov hərbi nazirliyin qismən də xarici işlər və daxili işlər nazirliklərinin fəaliyyətini genişləndirməyə nail olmuşdu. O biri nazirliklər ancaq kağız üzərində mövcud idilər. Hakimiyyətin və idarəetmənin dövlət orqanları qovşağının təşkilini başa çatdırmaq üçün hökumətin nə vəsaiti, nə də vaxtı vardı.

---

³⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 112.

Azərbaycan Respublikası parlamentinin açılışından (7 dekabr 1918-ci il) bir ay sonra çağırılan Qars parlamenti – türk xalqlarının tarixində ikinci parlament, təkcə Cənub-Qərbi Qafqaz üçün yox, bütün Şərqi tarixi üçün parlaq fenomen idi. Elə ilk günlərdən parlament regionun bütün əhalisi arasında nüfuz qazanmışdı. Hətta Batumi vilayəti Gürcüstan Respublikasına birləşdikdən sonra da onun nümayəndələri parlamentin iclaslarında iştirak edirdilər.

Parlamentarizm – parlamentin təkcə qanunvericilik orqanı kimi yox, həm də icra hakimiyyətinə ali nəzarət orqanı kimi üstünlük təşkil etdiyi dövlət quruculuq sistemi təcrübəsinə müraciət təsadüfi deyildi. Qars Respublikasının Avropa ölkələrinin təcrübəsindən və ADR parlamentinin – bu parlament ancaq dekabr 1918 – yanvar 1919-cu il ərzində bir sıra mühüm, əsas qanunlar qəbul etmişdi – hələ çox da böyük olmayan təcrübəsindən bəhrələnmək imkanı vardı.

Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratiyanın inkişafı sahəsindəki nəzərə çarpacaq nailiyyətləri göstərməklə, bir sıra tarixi şəraiti də yaddan çıxarmamalıyıq. İngilislərin əgəlliyə gətirmələri demokratik sistemə öz təsirini göstərirdi. Fransa tarixçisi və yazıçısı Fransua Fürenin qeyd etdiyi kimi “XIX – XX əsrin Avropa hüdudlarından kənarında demokratik proseslərdəki ziddiyyətlərin səbəbini tarixdə axtarmaq lazımdır, belə ki, insan hüquqları konsepsiyasını bu ölkələrə müstəmləkəçilər gətirmiş və silah gücünə qəbul etdirmişdilər”³⁹. Əlbəttə, Qars Respublikasında demokratik sistem zor gücünə qəbul etdirilməmiş, müsəlman əhalisinin mübarizə və söylərinin nəticəsi kimi meydana gəlmişdi. Lakin Avropa ölkələrinin Azərbaycan, Qars və Gürcüstan müstəqil respublikalarındakı seçilmiş siyasi sistemə olan rəğbətlərinə baxmayaraq mövqeyi, onların Qafqazdakı ziddiyyətli siyasətləri eyni zamanda sabitliyi pozur, millətçi ekspansiya qarşısında bu demokratiyanı müdafiəsiz qoyurdu. Son nəticədə də bu regionlar öz müstəqilliklərini itirdilər və demokratiya süquta uğradı.

1919-cu ilin sonunda – 1920-ci ilin əvvəllərində daşnakların Qars vilayətinin əhalisinə qarşı genosid siyasəti yeritdiyinin çoxlu tarixi şahadəti vardır.

1920-ci ilin yanvarında Cənub-Qərbi Qafqaz müsəlmanlarının Tiflisdə keçirilən iclası Qarsdan gələn Qasimovun məruzəsini dinlədikdən sonra Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinə bu məzmununda teleqram göndərdi: “...biz hesab edirik ki, sonrakı hadisələr bir daha sübut etdi: özünün məkrli və dəhşətli niyyətlərini həyata keçirmək üçün erməni hökuməti heç nə qarşısında dayanmayacaq bə süni razılıq⁴⁰ hökumətimizin nəzərini öz çirkli əməllərindən yayındırmaqdır. Daşnak quldur dəstələrinin daxil olduqları hər yerdə qan və tüstü,

³⁹ Ф. Фюрер. Судьба идей. Курьер Юнеско, 1959, июль – август, с. 56.

⁴⁰ Azərbaycan Respublikası ilə daşnak Ermənistanı arasındakı razılıq nəzərdə tutulur.

ümumi planauyğun xarakterli zorakılıq... İclasın sədri Əli Səbri, yerlilər cəmiyyətinin sədri Nəcəfov, katib Hüseynzadə”⁴¹.

Erməni başkəsənlərinin azğınlığının daha bir sübutu Goran əhalisinin Gəncə qubernatoruna teleqramıdır: “Təşkil edilmiş erməni qüvvələrinin Qars vilayətinin müsəlmanlarına qarşı qəddar yürüşü, qardaşlarımızın fasiləsiz fəryadı bizi məcbur edir ki, qardaşlarımıza qarşı hər cür qəddar çıxışların dərhal dayandırılması haqqında vəsatətlə hökumətə müraciət edək. Təşkil edilmiş erməni qüvvələrinin belə münasibəti davam edərsə, qonşularımızla – ermənilərlə olan münasibətimiz pozula bilər”⁴².

Bu xarakterli məlumatlardan birini Şamxor əhalisinin nümayəndələri – M. Şahnəzərov, K. Əliyev, Q. Məmmədov, M. Ümidov, S. Bədərbəyov bə b.⁴³ göndərmişdilər.

Dzəgəmdən (Şamxor r-nu) Gəncəyə teleqram göndərilmişdi: “Ən doğru mənbələrdən, qəzet məlumatlarından bizə məlumdur ki, hazırda “müzəffər” daşnak polkları – insan yox, əsl vəhşilər – Qars vilayətinin erməni hökumətinin rəhbərliyi ilə müsəlmanlardan silahın alınması bəhanəsi ilə cins və yaşlarına fərq qoymadan onları qəddarlıqla doğrayırlar. Ümumiyyətlə, müsəlmanlar eşidilməmiş vəhşiliklərə daha dözə bilməzlər, onlar dərhal öz din qardaşlarının köməyinə gedə bilərlər. Öz etibar və nüfuzunu böyük Avropa dövlətləri qarşısında doğrultmalı olan Azərbaycan Respublikası üçün (bu) ⁴⁴ faktı – “Azad Ermənistan” hüdudlarında müsəlmanları məhv etmək məqsədi güdən daşnakların vəhşiliyinə qarşı kəskin etiraz – məzəmmətlə kifayətləndiyini ləyaqətsiz hesab etmək olmaz”⁴⁵.

Teleqramda böyük Avropa dövlətlərinin yada salınması şübhəsiz ki, 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycan dövlətinin bu dövlətlər tərəfindən tanınması ilə əlaqədardır. Lakin bu, onların daşnak Ermənistanına yardımını azaltmırdı. Burada ABŞ-in ən çirkin rolunu qeyd etmək lazımdır: Azərbaycan Respublikasının tanınması haqqında qərarı müdafiə etməyən ABŞ yalnız daşnak Ermənistanını tanıdı. Aydın ki, cəzasız qaldıqlarını və “böyük erməni irqinin” yaşadığı ərazini genişləndirməyə imkan olacağını dərk edən daşnaklar müəyyən bir anda tamamilə vəhşiləşdilər, Qars vilayətinin müsəlman əhalisinə münasibətdə genosid siyasətini gücləndirdilər.

Yeri gəlmişkən demək istəyirəm ki, məni belə bir fikir rahat buraxmır: “Böyük Ermənistanın” müasir himayədarları, bu ağılsız, anarxizm iyi gələn ideyanın buradakı və xaricdəki məddahları “Türkiyədə ermənilərin genosidinin təsdiq edilməsi” deyilən məsələnin ətrafında abırsız hay-küy qaldırmaqla

⁴¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 897, siy. 1, iş 57, v. 23.

⁴² Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 19, siy. 1, i. 206, v. 33 – 35.

⁴³ Yəni orada, v. 37 – 38.

⁴⁴ Məndə aydın oxunmur.

⁴⁵ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 19, siy.1, iş 206, v. 36 – 37.

“ağrımayan başa dəsmal bağlamağa”, bununla da öz cinayətlərini ört-basdır etməyə, dünya ictimaiyyətinə gizlətməyə cəhd göstərmirlərmi? Heç bir şey alınmayacaq, cənab Balayanlar, Poqosyanlar, Ambarsumyanlar, onların tərəfdarları Doullar, Staravoytovalar və onlar kimi düşmənçilik, qan, qəddarlıq, barbarlıq və despotizmin sinonimləri olan daşnakların – Andronikin, Amazaspin, Xatisovun şərəfsiz ənənələrinin digər davamçıları!!! ABŞ-dakı erməni diasporunun və onlar tərəfindən aldadılan Amerika siyasi xadimlərinin ABŞ Senatının iclasında çıxarmağa cəhd etdikləri “Türkiyədə ermənilərin genosidinin təsdiq edilməsi” qərarının iflasa uğraması bunu açıq-aydın təsdiq edir. Bununla əlaqədar senator Paul Simonun Senatın bu məsələyə həsr edilmiş ikinci iclasında dediyi fikir diqqətəlayiqdir: “Biz Türkiyə hökumətinə bu müzakirələrə etdiyi etirazlarına görə minnətdar olmalıyıq. Bu etirazların sayəsində amerikalılar ermənilərin o dövrdəki həyatı haqqında çox şey öyrəndilər...”⁴⁶. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, birinci iclasda elə həmin senator P. Simon bu cəfəng qərarın qəbul edilməsinin qızğın tərəfdarı idi. Nəticədə, 1990-cı il fevralın 22-də olan birinci iclasda səslerin sayı bərabər idisə (49-un 49-a), fevralın 27-dəki ikinci iclasda əksəriyyət bu qərarın əleyhinə səs verdi (48-ə qarşı 51)⁴⁷.

Bununla bərabər, 1920-ci ilin aprelinə - Azərbaycan Respublikasının süqutuna qədər (daşnak silahlı hissələrinin köməyi ilə), erməni hakimləri XI ordunun döyüş qabiliyyətli hissələri ilə toqquşmalı oldular. Bu da Ararat Respublikası silahlı dəstələrini Qars vilayətindəki planlarını həyata keçirməkdən yayındırdı. Öz qüvvələrini yaymaqla onlar Azərbaycan Respublikasının ərazisinə soxuldular və faktiki olaraq qonşu müstəqil dövlətə qarşı müharibə aparmaqla öz ərazilərini təkcə cənub və cənub-qərbdə deyil, şərqdə də genişləndirməyə ümid edirdilər.

Hadisələri bu cəhətdən nəzərdən keçirərkən belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, erməni hökuməti ən əvvəl erməni məsələsini Qafqazdan kənardan həll etməyə ümid edirdi, yalnız sonra Ermənistan sərhədlərini Azərbaycan və Gürcüstanın hesabına genişləndirməyi nəzərdə tuturdu⁴⁸. Daha doğrusu, tarixi sənədlərə əsaslanaraq demək olar ki, daşnaklar özlərinin “böyük problemlərini” ani hücumla həll etməyə cəhd göstərirdilər. Bu barədə daşnak Aşot Artsruni lap açıq-aydın demişdir: “İlk dövrdə Ermənistanı zahiri müstəqillik verən Rusiya, tədricən, Zaqafqaziya və Ümumittifaq federasiyası maskası altında ölkəmizi dövlət müstəqilliyindən məhrum etməklə öz sərhədlərini genişləndirmək və birləşmiş Ermənistan ideyasını həyata keçirmək imkanlarından məhrum idi”⁴⁹.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu vaxt artıq sosialist inqilabının Azərbaycana ixracı üzrə öz “müqəddəs” vəzifəsini yerinə yetirən XI ordunun

⁴⁶ “Cümhuriyyət” qəzeti, 23 və 28 fevral 1990, İstanbul.

⁴⁷ Yenə orada, 28 fevral 1990.

⁴⁸ “Prometey” qəzeti, dekabr 1932, №37 (Parisdə dərc edilirdi).

⁴⁹ “Araç” qəzeti, 9 noyabr 1932, № 2030 (Parisdə dərc olunurdu).

şərqdə peyda olması erməni daşnaklarını möhkəm çəsdirmişdi. Şübhəsiz ki, onlar sovet Rusiyasından Qarabağ cəbhəsinin bütün sahələrində hərbi hücum əməliyyatları üçün – bu əməliyyatlar Azərbaycan ordusunun əsas qüvvələrini cəlb etmiş, dövlətin şimal sərhədləri boş qalmışdı – müəyyən minnətdarlıq gözləyirdilər. Lakin Mikoyanın şəxsində bolşeviklərlə daşnakların apardıqları antiazərbaycan sövdələşməsi baş tutmadı. Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilab şurasının XI ordu tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazisindən erməni qoşunlarının dərhal çıxarılmasını tələb edən ultimatumu daşnak hökumətinə göndərildi. Daşnaklar əvvəlcə Azərbaycanda, sonra isə bütün Zaqafqaziyada öz diktaturasını qurmaq istəyən bolşeviklərin dönməz qətiyyəti ilə qarşılaşdılar.

Bununla əlaqədar Qars vilayətinin vəziyyəti pisləşdi, ermənilər özlərinin bütün hərbi qüvvələrini buraya yönəltdilər. İngilis-yunan hücumlarının müvəqqəti müvəffəqiyyətlərindən və Antanta dövlətləri tərəfindən zorla qəbul etdirilən Sevr sülh müqaviləsinin (avqust 1920-ci il) şərtlərindən – bu şərtlərə görə Anadolunun şimal-şərq vilayətləri Giresundan başlayaraq Ərzincan – Muş – Bitlis və Van gölü üzrə xətt boyunca Ermənistanı keçməli idi – istifadə edən erməni hökuməti 1920-ci ilin sentyabrında gizli əmr verdi. Bu əmrə əsasən bütün Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında müsəlman əhalinin kütləvi qırğını başlandı (daha doğrusu, lap genişləndi). Şuraqala, Şərur-Dərələyəz, Kağızman, Sürməli, Qaraqurta, Sarıqamış rayonları külə döndərildi. Daşnak dəstələri Olta və Kağızmanın qalan hissəsinə hücumu keçdilər. Bu hücumlar zamanı elə miqyaslı vəhşiliklərə yol verilirdi ki, artıq müttəfiqlərin həddini aşmış “demokratları” müdafiə etməyə cürəti çatmadı.

Azğınlaşmış daşnaklar Türkiyəyə müharibə elan edərkən Amerikanın Tiflisdəki yeni konsulu S. Mozerin “rəğbət hissələrinin” etirafına nail oldular. Daşnakların təkrar sorğusuna cavab olaraq Mozer bilirdi ki, ABŞ “heç vaxt erməni millətinin müdafiə edəcəyini və ya hərbi yardım göstərəcəyini öhdəsinə götürməmişdir”⁵⁰. Təbiidir ki, amerikalılar Ermənistanın tezliklə bolşevikləşdiriləcəyi təhlükəsini də nəzərə alırdılar. Belə ki, 1920-ci il dekabrın 7-də müharibəni davam etdirmək üçün daşnaklara 25 mln. dollar miqdarında borc verilməsi haqqında konqresə müraciət edən prezident Vilson demişdi: “Amerika komissiyası nəzarət etməlidir ki, bu məbləğ Ermənistan kommunistlərinin əlinə keçməsin”⁵¹.

Erməni hərbi hissələrinin Bardis və Olt bölgələrində Türkiyə ordusuna qarşı apardıqları əməliyyatlar buna gətirib çıxardı ki, 1920-ci il sentyabrın 28-də şərq türk ordusu Kazım Qarabəkir paşanın və Xəlil paşanın başçılığı ilə cavab zərbəsi vurdu. Bunun nəticəsində də Ermənistan Respublikasının ordusu tamamilə darmadağın edildi. Noyabrın 2-də türk qoşunları Qarsı tutdular, noyabrın 8-də isə

⁵⁰ «История СССР» журналы, № 4, 1961, с. 45.

⁵¹ Yəne orada.

türk komandanlığı erməni hərbi hissələrinin Batum müqaviləsi ilə müəyyənlanmış sərhəd xəttinə çəkilməsini tələb etdi. Daşnakların bu şərtləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırması noyabrın 10-da türklərin yeni hücumlarına səbəb oldu. Bu hücum nəticəsində də Qars vilayəti erməni quldur dəstələrindən tamamilə təmizləndi. Qars vilayətinin itirən və hərbi-siyasi iflas qarşısında alan daşnak Ermənistanı Türkiyə hökumətinə hərbi əməliyyatları dayandırmaq və sülh danışıqlarına başlamaq haqqında xahiş ilə müraciət etdi. Danışıqlar Aleksandropol sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Bu müqavilə Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra (29 noyabr 1920-ci il) dekabrın 2-də elan edildi.

1921-ci il martın 16-da Moskvada Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bununla da Rusiya – Türkiyə münasibətləri tarixində yeni dövr – hər iki xalqın mühüm siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrini pozmağa çalışan “dənizdən dənizə Ermənistan” ideoloqlarının keçmişdə olduğu kimi indi də ahəngsizləşdirmə və ekspansionist məqsədlərinin açıq-aydın göründüyü bir dövr başlandı.

Müqavilə Türkiyənin şimal-şərq sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin edirdi. Birinci maddəyə uyğun olaraq SSRİ ilə Türkiyə arasında şimal-şərqi sərhəd müəyyən edildi. Bu sərhəd Ərdahan və Qars sancaqlarının şimalındakı inzibati sərhəddən – Arpaçayın və Araz çayının Talveçi üzrə Aşağı Qarasuyun mənsəbinədək olan sahədən keçirdi⁵².

1921-ci il sentyabrın 26-da Qarsda Zaqafqaziya – Türkiyə konfransı açıldı. Konfransda Zaqafqaziya respublikalarının nümayəndə heyətləri və RSFSR-in rəsmi nümayəndəsi, həmçinin Türkiyə nümayəndə heyəti iştirak edirdi. Burada çıxış edən erməni nümayəndə heyətinin başçısı A. Mravyanın çıxışını qeyd etmək istərdik. O, çıxışında dedi: “... biz indi burjua və millətçi hökumətlərdən bizə miras qalmış mübahisəli məsələləri, vəziyyəti mürəkkəbləşdirən lənətə gəlmiş məsələləri qaldırmaq məqsədi güdmürük. Yox, indi bizi bu məsələlər, düşmənçilik hissləri narahat etmir. Zəhmətkeş türk xalqının öz vətənləri uğrunda apardıqları qəhrəman mübarizəsi bizi valeh edir”⁵³. Təəssüf ki, indiki erməni parlamentariləri öz həmvətənlərinin 1921-ci ilin sentyabrında sağlam düşüncənin səsinə səs verərək dediyi sözlərə şərik çıxmırlar.

Konfransın işi Zaqafqaziya respublikaları ilə Türkiyə arasında dostluq haqqında müqavilənin imzalanması ilə başa çatdı. Məzmununa görə Qars müqaviləsi Moskva müqaviləsi ilə eyni idi⁵⁴.

Beləliklə, türk xalqının Antanta ölkələri və onların əlaltılarının təcavüzünə qarşı apardığı qəhrəman mübarizəsi nəticəsində daşnakların erməni ərazilərini Qars vilayəti hesabına genişləndirmək arzuları iflasa uğradı.

⁵² Документы внешней политики СССР. М., 1959, т. 3, с.593.

⁵³ Yenə orada, t. 4, s. 373.

⁵⁴ Документы внешней политики СССР. М., 1959, т. 4, с. 420 – 429.

ARAZ-TÜRK RESPUBLİKASININ YARANMASI VƏ DÖVLƏTÇİLİYİNİN QORUNMASI ÜÇÜN SİLAHLI MÜBARİZƏSİ

1918-ci il daşnak quldur dəstələrinin Naxçıvan və Dərələyəz qəzalarına qanlı hücumları ilə əlamətdar idi. İri quldur dəstələrindən biri olan Andronikin⁵⁵ dəstəsi Yaycı və Aza kəndləri ərazisində silahlı kəndli qüvvələrini darmadağın edərək Naxçıvana irəlilədi. Az müddət ərzində Andronik Ordubad dairəsinin əsas hissəsini, Culfa stansiyasını və ətraf kəndlərin bir hissəsini öz nəzarəti altına aldı⁵⁶.

Andronikin həyasızlıq və təkəbbürü o yerə çatdı ki, iyunun ortalarında o, Naxçıvan şəhərini tutmağa cəhd göstərdi, lakin onun bu təşəbbüsü baş tutmadı. Belə olanda daşnaklar Nehrəm kəndinə hücum etdilər, lakin burda da onlar güclü müqavimətə rast gəldilər⁵⁷. 1918-ci il ərzində Naxçıvan kəndləri dəfələrlə erməni quldurlarının hücumlarına məruz qaldılar. Lap elə əvvəllərdən bu hücumların məqsədi Naxçıvanı zəbt edib Ermənistanla birləşdirmək idi. Bu əraziyə olan iddialar, məlum olduğu kimi hələ 1917-ci ildə, “İnzibati sərhədlərin Peterburq layihəsi” deyilən layihə tərtib edilərkən ermənilər tərəfindən irəli sürülmüş, rus bürokratiyasının ermənipərəst əhval-ruhiyyəli hissəsi tərəfindən müdafiə edilmişdi. Lakin Tiflisdəki Fəhlə və Əsgər deputatlarının Diyar Soveti tərəfindən rədd olunmuşdu. O vaxt daşnaklar həyasızcasına elan etmişdilər ki, “onlar başqa yollar taparlar”. Məkrli düşmən müvəqqəti də olsa döyüşkən türk qoşunlarının yaxınlıqda olması və Zaqafqaziyada bolşeviklərin o vaxtkı möhkəm mövqeləri ilə hesablaşmalı oldu. Buna görə də daşnaklar özlərinin Rusiyanın bütövlüyünün tərəfdarı kimi göstərdilər ki, bu da onların bolşevik mərkəzi tərəfindən müdafiəsini təmin edirdi. Tezliklə Naxçıvanı ələ keçirmək istəyən qaniçən Andronik 1918-ci il iyulun 14-də “Naxçıvan qəzası haqqında” 1 №-li əmr verdi. Əmrdə deyilirdi: “1. Bu gündən mən öz dəstəmlə birlikdə Rusiya Respublikası Mərkəzi hökumətinin tam sərəncamına və tabeliyinə keçirəm. 2. Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə əsasən Naxçıvan Rusiya Respublikasının ayrılmaz hissəsidir”⁵⁸. Bu həyasız və başdan-başa yalanla dolu əmrilə Andronik Naxçıvan qəzasında hərbi vəziyyət elan etdi. Andronik tələb edirdi ki, bütün əhali dərhal tərək-silah olunsun. Daşnak hökumətini tanımayanları isə “Rusiyaya xəyanətdə” təqsirləndirib qanundan kənar

---

⁵⁵ Andronik (Andronik, Uzunyan, Ozanyan) – daşnak generalı, daşnak quldur dəstələrinin təşkilatçı və başçılarından biri, Azərbaycan və Türkiyə milli demokratik hərəkatının qatı düşməni.

⁵⁶Г. Мадатов. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР . Баку, 1968, с. 53.

⁵⁷ Naxçıvan MR MA, f. 1, s. 3, iş 5, v. 94.

⁵⁸ Д. Кирокасян. «Запарная Армения в годы первой мировой войны». Ереван, 1971, с. 226.

hesab edəcəyi ilə hədələyir, bu şəxslərin ciddi cəzalanacağı haqqında xəbərdarlıq edirdi⁵⁹.

Stepan Şaumyan Andronikə teleqramında yazırdı: “Xalq rəhbəri Andronikə... Bayrağınız altında vuruşan bütün əsgərlərə, türk silahından və milli rəhbərliyin xəyanətindən ikiqat əzab çəkən əməkçi əhaliyə salamımı yetirin... Sizə yardım etmək, imkanına şad olardım, bəlkə siz əlaqə üçün yollar tapasınız”⁶⁰. Andronikin cavabı bu oldu ki, laxlamaqda olan Şaumyan rejimini müdafiə üçün özünün dəstələrindən birini göndərdi.

Andronikin bolşeviklərlə açıq-açığına oyunu və türk qoşunlarının geri çəkildiyi bölgələrdəki qəddar vəhşilikləri hətta daşnakları da ciddi narahat edirdi. 1918-ci ilin payızında daşnaklar tərəfindən Naxçıvan və Culfa erməni kəndlərindən daşnak polklarına könüllülər yığmaq üçün göndərilən Yero Xarazyan özünün hesabat məruzəsində yazırdı ki, Andronik Ermənistan Respublikası ilə türk ordusunun nümayəndəsi Xəlil bəy arasındakı qarşılıqlı münasibəti çox pozmuşdur. Demək olar ki, türk qoşunlarının gözü qarşısında Andronik güc tətbiq etməklə Yaycı, Düqlyan və Qulubəy Dizə kəndlərinin əhalisini qırdı”⁶¹.

1918-ci ilin noyabrında onunla daşnaklar arasındakı qarşılıqlı münasibət elə pozulmuşdu ki, hətta daşnaklar Androniki hərbi-səhra məhkəməsinə vermək istəyirdilər⁶². Azərbaycan Parlamentinin 1918-ci il 20 dekabr fəvqəladə iclasında Ə. Pepinov Andronikin qanlı hücumlarına qiymət verərək qeyd edirdi: “Türkiyədə məğlubiyyətə uğrayan Andronik ətrafına quldur dəstəsi yığaraq İrəvan quberniyasına keçmiş, yolu üstündəki müsəlman kəndlərini qılıncdan küçürüb yandırmış və onun yeni qanlı əməllərinə yol vermək istəməyən dinc erməni əhalisinə divan tutmuşdur. Bu qayda ilə o, İrəvan querniyasından, Naxçıvan qəzasından keçib getmişdir”⁶³.

Naxçıvana erməni hücumlarını səciyyələndirərək Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər nazirliyi qeyd edirdi: “1905-ci il hadisələri daha böyük miqyasda və tamamilə yeni şəraitdə təkrar olunur. Əgər çar rejimi zamanı millətlərarası ədavət bizim ucaqları Rusiyanı bürümüş inqilabi hərəkətdən uzaqlaşdırmaq istəyən bürokratiyanın əli ilə yaradılırdısa, 1918-ci ildəki toqquşmaya bizdə rus hökumətinin ləğvi və rus qoşunlarının ərazimizdən getməsi səbəb olmuşdu. Ruslardan qalmış silahı və hər cür hərbi sursatı ələ keçirmiş ermənilər müsəlmanları türklərə rəğbət bəsləməkdə və silahlı qiyam hazırlamaqda ittiham edərək, var-qüvvələri ilə onların üzərinə hücumu keçdilər”⁶⁴.

⁵⁹ Yəne orada, səh. 227.

⁶⁰ «Бакинский рабочий» qəzeti, 20 iyul 1918-ci il.

⁶¹ D. Kirokasyan. Göstərilən əsəri, s. 227.

⁶² Ermənistan Respublikası MDTA, f. 200, siy. 1, iş 619a, v. 102 – 107.

⁶³ “Azərbaycan” qəzeti, 22 dekabr 1918.

⁶⁴ Azərbaycan Respublikası, SPIH MDA, f. 227, siy. 2, iş 58, v. 15.

Təbii ki, erməni millətçiləri tərəfindən xalqa qarşı apardıqları genosidə Şərur - Dərələyəz və Naxçıvan qəzalarının əhalisi biganə qala bilməzdi. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə yayın əvvəli üçün ermənilər “təqsirli və təqsirsizləri ayırd etmədən 400-dən çox müsəlman kəndini qılıncdan keçirib yandırmışlar. Dağıntı və qırğının mənzərəsi dəhşətə gətirirdi. Evlər yandırılır, əhalinin əmlakə əlindən alınır, adamlara rəhm etmirdilər, uşaqları, qadınları, qocaları doğrayırdılar... Yaxınlarda çiçəklənən kəndlər xarabazara çevrilmişdi”⁶⁵.

Bu qəzaların əhalisini tamamilə qırılmaqdan qurtara bilmək yeganə qüvvə, şübhəsiz, türk qoşunları idi. 1918-ci il mayın sonunda Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzalarının əhalisi Kərim xan İrəvanlının başçılığı ilə Mehmet Vahib paşanın yanına xüsusi nümayəndə heyəti göndərərək, Androniki quldur dəstələrini dağıtmağı və Naxçıvan diyarına qoşun yeritməyi xahiş etdi. 1918-ci il iyunun əvvəlində 9 və 11-ci türk qoşunları diviziyaları Uluxanlıdan Naxçıvana hərəkət etdilər. 1918-ci il iyunun 4-də türk qoşunları Naxçıvana daxil oldu⁶⁶.

Türk komandanlığı şəhər üzərində Türkiyə bayrağını qaldıraraq Naxçıvanı öz himayəsi altına götürdüyünü bildirdi, Naxçıvanı Türkiyənin bir əyaləti elan etdi. Buraya general-qubernator təyin edildi, həmçinin milli Azərbaycan hərbi hissələri yaradılmağa başlandı, bu hissələrə hələlik türk zabitləri rəhbərlik edirdilər. Naxçıvan nizami könüllü ordusunun yaranmasına 1-ci ordu korpusunun komandiri Qarabəkir Kazım paşa böyük qüvvə və əmək sərf etmişdi⁶⁷. Qəzalarda 19 yaşından yuxarı olan əhali arasında səfərbərlik elan edildi. Milli hərbi hissələr türk silahları ilə silahlanır və sürətlə hərbi işi öyrənirdilər.

Türk qoşunları və Naxçıvanın könüllü qoşunlarının birgə səyi ilə daşnak quldur dəstələri darmadağın edildi və qəzadan qovuldular. Naxçıvanda dinc həyat yoluna düşür, yerli inzibati hökumət bərpa edilirdi. Bu hökumətə rəhbərlikdə Rəhim xan və Kamran xan Naxçıvanskilər, Cabbarağa Vəzirov, Kəlbəli xan Naxçıvanski və digərləri görkəmli rol oynamışdılar. Bununla birgə ayrı-ayrı vəy və xan nəslindən olan nümayəndələr Türkiyə hökuməti ilə əməkdaşlığın əleyhinə idilər. Onlar Naxçıvanın tam müstəqilliyi lehinə çıxış edir, buna görə də İrəvanla yaxınlaşmağa can atırdılar. Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzaları cümhuriyyətinin yuxarı təbəqələrindəki siyasi iqlimin bu xususiyyəti erməni təcavüzünə qarşı çıxış edən qüvvələrin parçalanmasına gətirib çıxardı. Türk qoşunları Naxçıvana gəldikdən sonra Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xan Naxçıvanski oğlu Kəlbəli xan, Mirzə Hüseyn və Heydərqulu bəylə birlikdə iranlılar və daşnaklardan siyasi mənfəət əldə etmək ümidi ilə İrana və İrəvana səfər etmişdilər. İrəvana səfərin nə dərəcədə səmərəli olduğunu erməni hökuməti

---

⁶⁵ Yenə orada.

⁶⁶ Karabekir paşa Kazım Birinci Kafkaz Kolorolnonun, 1919, s. 11 – 12.

⁶⁷ Yenə orada.

nümayəndələrindən birinin Cəfərqulu xana dediyi sözlərdən görmək olar: “Biz bilirik ki, naxçıvanlılar xaindirlər. Onu da nəzərə alın ki, sizin bütün quldur dəstənin və Makin sərdarı yer üzündən silinəcəkdir. Sizin üzərinizə Zəngəzurdan Andronik gələcək, buradan isə biz özümüzün Qazax süvari dəstəmizi göndərəcəyik⁶⁸”.

Birinci dünya müharibəsində məlubiyətə uğrayan Türkiyə Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu. Türkiyə qoşunlarının Naxçıvandan çıxarılmasını bütün Azərbaycan ictimaiyyəti kədərlə qarşıladı⁶⁹.

1918-ci il noyabrın sonunda yerli əhali Qafqazda altıncı olan Araz respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi⁷⁰.

Araz-Türk Demokratik Respublikasının elan edilməsi hələ lap keçmişlərdən regional müstəqilliyə can atan Naxçıvan diyarı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri oldu. Onun ərazisində Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr⁷¹ daxil idi. Yaradılmış hökumətin başında demokratik inkişaf tərəfdarı və yerli feodalların düşməni Əmir bəy dururdu⁷². Əmir bəyə və onun tərəfdarlarına qarşı köhnə qaydaları saxlamağa can ayan iri bəylər və xanlar, Cəfərqulu xan çıxış edirdilər. Tanınmış və qədim xan nəslinə mənsub olan Cəfərqulu xan keçmiş xan hökumətini və əzəmətini bərpa etmək istəyən əhali arasında geniş şöhrət qazanmışdı və bu əhaliyə böyük təsir göstərə bilirdi. Onun oğlu, çar ordusu leyb-qvardiyasının geniş rotmistri Kəlbəli xan Rusiyanın yüksək hərbi mükafatlarını almışdı. Belə hesab edilirdi ki, Cəfərqulu xan və onun ətrafındakılar monarxiyalı Rusiyanın tərəfdarları idilər⁷³, lakin bunu daha dəqiqliklə təsdiq edən sənədlər tapılmamışdır⁷⁴. Diplomatik yolla Ermənistan respublikasının daşnak rəhbərliyi ilə belə münasibətləri qaydaya salmaqla öz hakimiyyətini saxlamaq məqsədinə can atan Cəfərqulu xan çox ehtiyatlı və hiyləgər siyasət yeridirdi. Özü üçün təhlükə yarandıqda isə həmişə İranda gizlənirdi.

Respublikanın mərkəzi hökumət orqanı kimi hökumətxana yaradıldı, onun tərkibinə əsasən Milli Şuranın üzvləri daxil oldular. Bundan başqa Araz-Türk

⁶⁸ Макинское ханство. Новый Восток, книга 1, М., 1922, с. 341.

⁶⁹ “Açıq söz” qəzet, 13 mart 1992.

⁷⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 215, v. 9 – 9 arx.

⁷¹ Yənə orada.

⁷² Yənə orada, f. 894, siy. 10, iş 178, v. 7.

⁷³ Макинское ханство...., с. 343.

⁷⁴ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri.

Respublikasının Parlamenti yaradıldı, lakin Parlament fəaliyyətini genişləndirə bilmədi⁷⁵.

Respublika ərazisində milis idarələri və onların sahə şöbələri yaradıldı. Burada əsas diqqət hərbi quruculuğa verilirdi. Bunun üçün də türk komandanlığı Xəlil bəyi respublika hökuməti yanında daimi hərbi müşavir təyin etmişdi. Bundan əlavə türklər burada 300 əsgər və 5 zabit qoyub getmişdilər.

Silahlı qüvvələrin tərkibində cəmiyyətin bütün təbəqələrindən, o cümlədən xanlar, bəylər, tacir uşaqları, kəndlilər xidmət edirdilər. 1919-cu il dekabrın əvvəlində respublikanın silahlı dəstələri bir neçə tabor⁷⁶ birləşmişdilər. Baş Noraşen, Düdəngə və Zeyvədə yerləşən taborlara Fətulla Hüseynov, Şəurda, Sədərəkdə yerləşən digər taborlara Həsən Şahverdi oğlu komandanlıq edirdi⁷⁷.

Genosiddən xilas olan qaçqınlar böyük bir axınla Ermənistandan Araz-Türk Respublikasına gəlirdilər. 1919-cu ilin yanvarında onların sayı 100 min nəfərə çatmışdı. “80-dən çox müsəlman kəndini darmadağın edib onları qılıncdan keçirən, yandıran ermənilərin zorakılıq hərəkətləri”⁷⁸ adamları yurd-yuvalarını atıb getməyə məcbur etmişdi. Araz-Türk Respublikası hökumətinin məlumatına görə bütün bunların nəticəsində “burada əhalisi ancaq müsəlmanlardan ibarət olub sayı 500 min nəfərə çatan ərazi yaranmışdı”⁷⁹. “Müstəqil vahid kimi təşəkkül tapan və öz hökumətini yaradan göstərilən yerlərin əhalisi həmişə özünü Azərbaycanın tərkib hissəsi hesab edərək Sülh konfransı tərəfindən taleyi həll edilənədək ona dinc yaşamaq imkanı verilməsini arzulayırdı”⁸⁰.

Naxçıvanda müstəqil respublikanın yaranması daşnak bölgələrinin möhkəm qəzəbləndirmişdi. Erməni quldur dəstələrinin hücumları güclənmişdi, bu hücumlar müdafiəsiz dinc kəndliləri qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müğaribə xarakteri almışdı. Cəfərqulu xan qeyd edirdi: “Türklər getdilər, yenə bizdə müsəlman kənd və qəsəbələrinin məhv edilməsi, heç bir günahı olmayan müsəlman qadın və uşaqlarının döyülməsi və öldürülməsinin qanlı səhnələri təkrar olunmağa başladı. Yenə də İrəvan quberniyasında ermənilər tərəfindən qəddar ölümə məhkum edilmiş on minlərlə müsəlmanın ürək parçalayan qışqırığı və nalələri göyə yüksəldi”⁸¹.

1918-ci ilin yazından başlayaraq xüsusilə Şəur sahəsinə bitişik olan Vedibasar rayonuna hücumlar daha da çoxalmışdı. İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyətinin idarə heyəti 1919-cu ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasına Vedibasar əhalisinin 1918-ci ilin axır

⁷⁵ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 55.

⁷⁶ Tabor – batalyon (türk).

⁷⁷ “Açıq söz” qəzeti. 13 mart 1992.

⁷⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 15, v. 9.

⁷⁹ Yenə orada.

⁸⁰ Yenə orada.

⁸¹ Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 2.

dövrü haqqında yazırdı: “Onlarla kənd yandırıldı və qılıncdan keçirildi, adın və uşaqlara da rəhm edilmirdi. Keçən ilin (yəni 1918-ci ilin) sonunda Vedibasar rayonunun əhalisi tamamilə məhv edilməkdən xilas olmaq üçün birləşərək ermənilərə silahla cavab verməyə başladılar. Dinc əkinçilər nəinki erməni qoşun hissələrinə qalib gəldilər, həm də hücumu keçdilər və bir müddət Ermənistanın paytaxtı təhlükə qarşısında qaldı”⁸².

Tarixi fakt baxımından bu hadisələr çox şeydən xəbər verir. Erməni quldur dəstələrinin Araz-Türk Respublikası hüduclarına fasiləsiz hücumlarını daşnak paytaxtının coğrafi yaxınlığı da şərtləndirirdi, “buradan quberniyanın (ərazisi erməni işğalının ilk qurbanı olan İrəvan quberniyası nəzərdə tutulur – A.H) hər yerinə cəza dəstələri göndərilirdi”⁸³. Lakin respublika əhalisinin öz müstəqilliyini qorumaq əzmi o qədər böyük idi ki, doğma ocaq və torpaqlarını müdafiə edən könüllü dəstələr işğalçıları tək cə darmadağın etmir, həm də İrəvanın özünü qorxuya salırdı. Lakin Araz-Türk Respublikasının hökuməti öz qarşısına daşnaklardan fərqli olaraq qonşu torpaqları zəbt etmək vəzifəsini qoymamışdı.

Araz-Türk Respublikasının Azərbaycan Respublikası və 1918-ci ilin dekabrında elan edilmiş Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik respublikası ilə qarşılıqlı münasibəti də maraq doğurur. Lap əvvəldən hökumət və parlament səviyyəsində əlaqələr yaratmağa başlayan ADR ilə münasibətlər xüsusilə dostcasına idi.

Məsələn, Azərbaycan Parlamentinin 7 dekabr 1918-ci il tarixli təntənəli iclasında Araz-Türk hökumətinin sədri P. Əliyev də iştirak edirdi. O, diplomatik nümayəndələrin lojasında polkovnik Kokerel, Bakıdakı İran general-konsulu M. Səudəl-Vəzara, İran maliyyə agentı Vəkil-əl-Mülk, Dağlılar hökumətinin nümayəndəsi A. Çermoyev, Dağlılar Respublikasının diplomatik nümayəndəsi A. Qantəmirov və Gürcüstan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi İ. N. Karsivadze ilə yanaşı oturmuşdu.

Araz-Türk Respublikasının əhalisi Azərbaycan Parlamentinin açılışı haqqında xəbəri böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı. O günlərdə özlərinin səlahiyyətli müvəkkili A. Hacıyevin imzası ilə Ordubad rayonunun əhalisi Azərbaycan Parlamentinə təbrik teleqramı göndərmiş, qarşısındakı çətin işdə ona müvəfəqiyyət arzulamış, onun “Qafqaz müsəlmanlarının arzularını doğruldacağına, öz fəaliyyəti ilə bizim də müstəqil yaşamağa layiq və öz taleyimizi həll etmək və hüquqlarımızı müdafiə etmək iqtidarında olduğumuzu bütün dünyaya sübut edəcəyinə” əmin olduqlarını bildirirdilər⁸⁴. Diqqətəlayiqdir ki, ordubadlılar bu Parlamenti “öz parlamenti” adlandırıb və məlumat verirdilər ki, “onun yaradıcı işinə hər cür yardım etməyə hazırdırlar”⁸⁵.

---

⁸² Yenə orada. İş 48, v. 64 – 64 arx.

⁸³ Yenə orada, v. 64.

⁸⁴ “Azərbaycan” qəzeti, 10 dekabr 1918.

⁸⁵ Yenə orada.

Lakin aydındır ki, o dövrdə Araz-Türk Respublikası əhalisinin gözlədiyi köməyi ADR ona göstərə bilmirdi. Buna görə də Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yarandığı ilk gündən Araz-Türk Respublikasının ərazisi formal olaraq onun tərkibinə daxil edildi. Düşünmək olar ki, Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının yaranması ilə Araz-Türk Respublikasının mövcudluğuna son qoyulacaq, lakin bu respublika CQQDR-na qədər də, onunla paralel də, ta 1919-cu ilin iyununa qədər – CQQDR öz fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra da mövcud idi. Tarixi sənədlərdə bu qeyri-adi vəziyyət Azərbaycan Respublikası hərbi attaşesinin Azərbaycan Ordusunun Baş ştabına yazdığı rapordə belə izah edilir: “Naxçıvan və Şərur qəzalarına gəldikdə isə, onların Cənub-Qərbi Respublikanın ərazisinə daxil edilməsi bu qəzaların Azərbaycana faktiki mənsubluğunun qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Çünki bu qəzalar, məlumdur ki, Araz Respublikasını təşkil edirdi və indiyə qədər müəyyən hakimiyyəti yoxdur”⁸⁶

Cənub-Qərbi Qafqaz Demokratik Respublikasının tərkibinə daxil olma formal xarakter daşıyırdı, çünki ancaq Qars Respublikasının elan edilməsi aktında öz əksini tapmışdı, faktiki olaraq isə Araz-Türk Respublikası müstəqil mövcud olan Respublika idi.

1918-ci ilin dekabrında Ermənistan Respublikası Araz-Türk Respublikasına qarşı geniş miqyaslı təcavüzə başladı. Yanvarın 3-də “Azərbaycan” qəzeti yazırdı: “Daxili İşlər Nazirliyi dekabrın 28-də Cəbrayıldan belə bir teleqram almışdır: İrəvandan gələn 25 minlik erməni qoşunları Sədərək kəndindən keçərək 8 müsəlman kəndini mühasirə edərək silahları almışlar. Naxçıvan və Şərurun sakinləri İrana keçməyə hazırlaşır. Arazı keçərkən 200-dən çox adam həlak olmuşdur. Zəngəzur erməniləri bizə hücum etmişlər, hazırda güclü atışma gedir, hara müraciət ediriksə, kömək yoxdur”.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il yanvarın 8-də çağırılan 7-ci iclasında Həsən bəy Ağayev İrəvan quberniyası əhalisinin nümayəndələrinin ərizəsini oxudu. Bu ərazini Araz-Türk Respublikası Parlamentinin üzvləri – Teymur bəy Makinski, R. İsmayılov, A. Makinski, A. Şeyxülislamov, M. Məhərrəmov, P. Bayrambəyov, Y. Tahirov, A. Sultanov imzalamışdılar. Həmin ərizədə deyilirdi: “Erməni qoşun hissələri bütün Sürməli qəzası və İrəvan, Eçmiədzin və Şərur qəzalarının müsəlmanlar yaşayan hissəsini tutmuşlar və Naxçıvana sarı hərəkət edirlər. Bu zaman dinc əhalinin bir hissəsi qılıncdan keçirilir, bir hissəsi isə öz kəndlərindən qovulur və dağlardan keçərək İrana qaçmaq məcburiyyətindədir, bu isə labüd ölüm deməkdir”⁸⁷. Bu faciələri faktları kədərlə qarşılayan Azərbaycan Parlamenti hökumətə təklif etdi: “sərəncamında olan bütün tədbirləri görsün ki, bütün bu bədbəxtliklərin qarşısı alınsın”⁸⁸.

⁸⁶ Azərbaycan Respublikası SPİH, f. 227, siy. 2, iş 34, v. 3. V. 21 – 22.

⁸⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 895, siy. 1, iş 13, v. 21 – 22.

⁸⁸ Yenə orada, v. 23.

Araz-Türk Respublikasının özündə də təcili tədbirlər görüldü. O günlərdə könüllü xalq dəstələri – taborlar yaradılırdı. Həmin taborlara aşağıdakı şəxslər komandanlıq edirdilər: Nehrəm taboru – Kəlbə Muxtar, Cəhri – Kəlbə Kərim, Qulu bəy, Dəzin – Məmmədrza bəy, şəhər – Hüseyn Əliyev, Ordubad – İbrahim Xəlil Axundov. Yengicalilər və karkerlilərin könüllü dəstələrinin başında isə Məşədi Ələsgər ağa və Möhsün Camalov dururdular. Könüllülər öz atları, silah və ərzaqları ilə döyüşlərdə iştirak edirdilər. Diyarın bütün əhalisi onlara hər cür kömək göstərirdi⁸⁹.

Həsən Şahverdi oğlunun taboru və Kəlbəli xanın komandir olduğu Naxçıvan dəstələri təcavüzkara güclü müqavimət göstərirdilər. Polkovnik Doluxanovun komandanlığı altında erməni qoşunları Sədərək, Dəmirçi və Şərura hücumu başlayanda Sədərək taboru bu yerləri müdafiə edirdi. Döyüşün qızğın yerində Kəlbəli xanın dəstəsi şərurluların köməyinə gəldi. Vəlidag yanındakı döyüş Araz-Türk Respublikası könüllülərinin tam qələbəsi ilə bitdi. Düşməni darmadağın edildi. Sədərəyin əhalisi erməni təcavüzkarlarından azad edildi.

1919-cu il yanvarın əvvəllərində daşnak hökumətinin xahişi ilə Naxçıvan ingilislər tərəfindən işğal edildi⁹⁰. İngilislər Əmir bəy hökumətinə qarşı yaxşı münasibət bəsləmir, bu hökuməti Gürcüstanın və onun tərəfdarlarının əlaltısı hesab edirdilər. Naxçıvanın sonrakı taleyi haqqında daşnak hökuməti ilə danışıqlar apararı ingilis komandanlığı, eyni zamanda Cəfərqulu xanla yaxınlaşırdılar. Cəfərqulu xan özünüidarəyə can atmağı ilə ingilislərin rəğbətini qazanmışdı, çünki bu, regionun Böyük Britaniyanın hakimiyyəti altına keçməsinə asanlaşdırıla bilərdi.

Bu məqsədlə də Naxçıvana mayor Gibbonun başçılıq etdiyi Böyük Britaniya nümayəndələrinin bir qrupu gəldi. Mayor Gibbon öz gəlişinin səbəbini Əmir bəyə qaçqınlar məsələsini həll etmək kimi elan etdi⁹¹. Lakin həqiqətdə onun gəlişinin əsas məqsədi iqtisadi və siyasi vəziyyətlə tanış olmaq, Araz-Türk Respublikasının hərbi hissələrinin tərkibi və silahlanmasını, həm də türklərin bu respublika hökumətinə təsirinin dərəcəsini aydınlaşdırmaq idi.

Naxçıvan ərazisində ingilis general-qubernatorluğu elan edildiyi gün respublikanın daxili vəziyyətinin sabitliyi ciddi sürətdə pozulmuşdu. Cəfərqulu xanın tərəfdarlarının törətdikləri fitnə-fəsadlar öz bəhrəsini verirdi. Naxçıvan əhalisini erməni təcavüzündən layiqincə qoruya bilməyən Əmir bəy hökumətinin zəifliyi də buna imkan yaradırdı. Cəfərqulu xan və onun ətrafındakılar daşnakların “müvəqqəti” qələbələrindən bacarıqla istifadə etdilər. Məsələn, ermənilər Kəmərlə kəndinə hücum edərkən və Naxçıvan əhalisi çaxnaşmaya düşərək şəhərdən qaçmaq istərkən Kəlbəli xan çox az müddətdə 400 nəfərdən ibarət döyüşkən bir dəstə topladı və şərurluların köməyinə tələsərək, erməniləri darmadağın etdi.

⁸⁹ A. Əliyev. Göstərilən əsəri, s. 7.

⁹⁰ Очерки истории коммунистических организаций Закавказья. Тбилиси, 1967, ч. 1, с. 426.

⁹¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 95, v. 14.

Bütün bu hadisələrin nəticəsində Əmir bəy hökuməti süquta uğradı, Naxçıvanda Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan və Kərim xan başda olmaqla yeni hökumət təşkil edildi⁹². Bu hökumət demokratik prinsipləri bir kənara ataraq iri feodal əyanlarını müdafiə edən kəskin mövqe tutdu. Kəlbəli xan respublika silahlı dəstələrinin komandanı oldu. Hakimiyyət başına gələn Cəfərqulu xan öz nümayəndələrini Təbrizə, fars olan vəliəhd şahzadənin yanına göndərərək Naxçıvanın İrana birləşdirilməsini rəsmi sürətdə xahiş etdi. Şahzadə bu haqda Tehrana məlumat verdi, lakin eyni zamanda iki şahzadə və iki ermənidən ibarət nümayəndə heyətinin İrəvana səfərini təşkil etdi ki, erməni hökumətinin mövqeyini müəyyənləşdirsin.

Son vaxtlara qədər ta Culfayadək olan bütün ərazini özlərininki hesab edən ermənilər Gürcüstan Respublikası ilə müharibədən, Şərurdakı məğlubiyyətdən və Naxçıvanda ingilis general-qubernatorluğu elan edildikdən sonra demək olar ki, buna razı idilər. Lakin hələ ki, ingilislər Naxçıvanda idilər, onun İrana verilməsi haqda söhbət də ola bilməzdi.

Naxçıvanda demokratik qüvvələrin məğlubiyyəti ADR dövlətini ciddi sürətdə narahat edirdi. 1919-cu il yanvarın axırlarında yerli əhalinin ehtiyacları ilə tanış olmaq məqsədilə o, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyətinin nümayəndəsi Mirabbas Mirbağirovu Araz-Türk Respublikasına göndərdi. ADR Hərbi Nazirliyinin Araz-Türk Respublikasına kömək üçün göndərilən 12 zabiti də (onların tərkibində yəqin ki, polkovnik Kuquşov da) Gəncədə Mirbağirova qoşuldular⁹³.

Sonralar Mirbağirov yazırdı ki, Arazı keçdikdən sonra əhalinin onları qarşılamağa gələn nümayəndələrini və hazırlanmış atları gördülər. Ordubadda ADR elçilərini ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı, onlar burada öz səfərlərinin məqsədləri və ADR-in yaranma tarixi haqqında məlumat verdilər. Mirbağirov xəbər verir ki, Ordubad Milli Şura, İcra Komitəsi və “Naxçıvandan təyin edilmiş”⁹⁴ komendant tərəfindən idarə edilir. Milli Şura Ordubad qəzasının Azərbaycana birləşmək arzusu haqqında protokolu Mirbağirova təqdim etdi. Beş gündən sonra ADR elçiləri Culfaya, oradan da qatarla Naxçıvana yola düşdülər. Bakıdan Naxçıvanadək olan yola 24 gün vaxt sərf olundu.

ADR elçiləri Naxçıvanda da təntənə ilə qarşılandılar. Bağirov respublika rəhbərliyinə məlumat verdi ki, Azərbaycan hökuməti naxçıvanlılara kömək göstərməyə hazırdır. Bu məqsədlə də Azərbaycan hökuməti buraya bir milyon manat pul göndərmişdir, pulu gətirən Paşa Bayramov və Yusif bəy Qaziyev müvəqqəti olaraq Tiflisdə ləngimişlər.

---

⁹² Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 95, v. 9 – 10.

⁹³ Yəne orada, iş 81, v. 8.

⁹⁴ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 178, v. 2.

Fevralın 22-də Bağirov və zabitlər ingilis general-qubernatorunun qəbulunda oldular, Cəfərqulu xan da oğlu ilə burada idi. General-qubernator elan etdi ki, bu ərazi hələ ki, Azərbaycanın bir hissəsi deyildir və “məlum deyil ki, kimin olacaq”. Onun dediyinə görə Azərbaycan hökumətinin öz adamlarını ingilis general-qubernatorluğuna göndərmək hüququ yox idi, lakin gələnləri öz qonağı hesab edir.

O vaxt ingilis general-qubernatoru Cəfərqulu xana təklif etmişdi ki, iki məsələni həll etsin: birincisi, Osmanlı imperiyasının ərazisindən köçürülmüş ermənilərin yenidən Naxçıvana və kəndlərinə qayıtmasına icazə verilsin. İkincisi, daşnak Ermənistanı üçün Şərurdan min pud buğda buraxılsın. ADR elçiləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Cəfərqulu xan cavab verdi ki, birinci məsələ mühacirət məsələsi kimi Paris sülh konfransında həll olunana qədər təxirə salınmalıdır; “buğdanı isə yerli əhalinin ehtiyacı olduğu şəkər və neftə dəyişmək olar”⁹⁵.

1919-cu il fevralın 23-də Azərbaycan nümayəndəsi və zabitləri Araz-Türk Respublikası hökumət üzvlərinin iştirakı ilə məsciddə keçirilən iclasda oldular. İclas keçirilən yer çoxlu adam toplanmışdı və onlar ADR nümayəndələrini gur alqışlarla qarşılayıb yekdilliklə Azərbaycanın tərkibində olmaq arzularını bildirdilər. Yenidən Bakıdan Naxçıvana məmurlar göndərilməsi barədə xahiş edildi.

O gün Naxçıvanda daha bir əlamətdar hadisə baş verdi. Cəfərqulu xanın hökuməti istefa verdi, görünür ki, bu hökumət Azərbaycana birləşməyin əleyhinə çıxış edirdi. Bağirov öz məlumatlarında dəfələrlə köhnə hökuməti – “diktatura hökuməti”, onun tərəfdarlarını isə - “diktatura tərəfdarları” adlandırmışdı⁹⁶. Onun dediyinə görə Naxçıvan əsgərlərinin ADR-ə xüsusi rəğbətləri var idi. “Hansısa gizli təşkilat tərəfindən küçələrdə Azərbaycana birləşməyi sağıran bəyannamələr yapıdırılmışdı və diktatura tərəfdarlarından kimsə bunları qoparmaq istədikdə, əsgərlər mane oldular”⁹⁷. Müsavat partiyasının naxçıvanlı üzvləri də Azərbaycanın ağıuşuna qayıtmağın ardıcıl tərəfdarları kimi çıxış edirdilər.

1919-cu ilin fevralın 25-də Naxçıvan məscidindəki iclas davam edirdi. Əmir bəy Cəfərqulu xan hökuməti əleyhinə çıxış etmək arzusunda olan nüfuzlu tərəfdarlarını ətrafına yığmağa nail olmuşdu.

Naxçıvanda hakimiyyətin sonrakı taleyi Cəfərqulu xanın iqamətgahında da həll olunurdu. İngilis general-qubernatoru öz müşayiətçiləri ilə ADR-in nümayəndə heyəti buraya toplanmışdı. Böyük Britaniyanın Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını təyin etməsinə münasibəti ilə, ingilis hökumətinin Azərbaycan hökumətini tanıması ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi zamanı ingilis general-qubernatoru əmin edirdi ki, o buraya daxili işlərə qarışmaq üçün deyil, sakitliyi

⁹⁵ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 81, v. 9.

⁹⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 81, v. 9.

⁹⁷ Yəni orada, siy. 10, iş 178, v. 8 – 9.

bərpa etmək və qorumaq üçün gəlmişdir. Görüşün sonunda M. Bağırov Kəlbali xanın əlindən tutaraq dedi: “Öz qeyrət və düzlüyünə görə Kəlbali xan xalqın sevimlisidir. Bizim səmimi və sevimli yoldaşımızdır. O bizimlə işləyəcəkdir və onu heç kim işdən uzaqlaşdıra bilməz”⁹⁸

ADR nümayəndələri Cəfərqulu xanın tərəfdarları və əleyhdarları arasında qızıqan ehtirasları söndürməyə nail oldular. Onlar məclisi sakitləşdirərək elan etdilər ki, ADR nümayəndələri kimi mövcud hökuməti tanıyırlar və onunla əlaqədə işləyəcəklər. Bəyanat sürəkli alqışlarla qarşılandı, sonra isə buradakılar ADR hökumətindən yenidən xahiş etdilər ki, öz məmurlarını göndərsin. İştirakçılardan birinin təklifi ilə rəsmi akt tərtib edildi, bu akt Naxçıvana könüllü sürətdə ADR-ə birləşməsi haqqında idi. Mətnin tam hazırlanması üçün komissiya seçildi. M. Bağırov və polkovnik Kuquşov da bu komissiyaya daxil oldular. Akt siyasi, hərbi, iqtisadi, maddi və mədəni məsələlərə aid bəndlərdən ibarət idi. Akt hökumət üzvləri, Milli Şura üzvləri və əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalanmış, hökumət möhürü ilə təsdiq edilmişdi. Naxçıvandan iki nəfər və Şərur, Zəngibasar, Vedibasın hər birindən bir nəfərdən ibarət nümayəndə heyətinə təqdim olunmuşdu ki, onlar bu aktı Bakıya çatdırıb F. X. Xoyskiyə və H. Ağayevə verməli idilər.

Azərbaycan Ordusunun Naxçıvanda qalan zabidləri Böyük Vedidə, Şərur, Naxçıvan və Ordubadda 30 piyada rotasının, bir batareya üçün komandanın, 400 nəfərə qədər süvari dəstəsinin, pulemyotçu dəstəsinin və Naxçıvanda tədris komandasının yaranmasında iştirak etdilər. Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində gələn polkovnik respublikanın hərbi ehtiyacları haqqında ADR hərbi nazirliyinə ətraflı məruzə yazmışdı ki, bu məruzə də M. Bağırov vasitəsilə göndərilmişdi.

Araz-Türk Respublikasına səyahətdən M. Bağırov maraqlı nəticələr əldə etmiş və bu nəticələri əvvəlcə yerlilər cəmiyyətinin diqqətinə çatdırmış, sonra isə Azərbaycan Nazirlər Şurasında baxılması üçün təqdim etmişdi:

1. Bu diyarı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İranın, Ermənistanın təsiri ilə mübarizə aparmaq qabiliyyətinə malik və xanlara, sahibkarlara rəğbəti olmayan, başqalarının təsiri altına düşməyən, müəyyən bir siyasi inadla yeridə bilən, mərd, qətiyyətli adam olan və rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernatorun təyin olunması zəruridir.
2. Yuxarıda göstərilən keyfiyyətlərə malik bir adamı hərbi nazirin nümayəndəsi təyin etmək zəruridir.
3. Mülki və məhkəmə idarələrini idarə etmək üçün baş məmurlar mütləq azərbaycanlılar təyin olunmalıdırlar.

---

⁹⁸ Yəni orada.

4. Yerli hərbi işin təşkili üçün əvvəl göndərilənlərin az olduğunu nəzərə alaraq başçıları istedadlı polkovnik olmaqla daha bir dəstə zabit göndərmək lazımdır.

Naxçıvan və Şərur Azərbaycanın ucqarlarını təşkil edir və məhsuldar torpağa, bol məhsula, duza və digər faydalı maddələrə malik bərəkətli diyardır və daima müttəfiqlərin (Antanta ölkələri nəzərdə tutulur – A.H), fars və erməni diplomatiyasının mahir siyasətinə məruz qalaraq Azərbaycan Respublikası tərəfindən təminatə ehtiyac duyur, yarım milyondan çox adam bunu arzulayır...⁹⁹.

Azərbaycan hökuməti və hərbi idarə M. Bağırovun gətirdiyi materialları diqqətlə öyrəndilər və onun nəticələrini nəzərə aldılar. Beləliklə, Mirabbas Bağırovun Araz-Türk Respublikasındakı missiyası müvəffəqiyyətlə başa çatdı. ADR-in nümayəndəsi kimi o, demokratik Azərbaycanın tərkibində olmaq arzusunu səmimiyyətlə ifadə edən əhali tərəfindən şadlıqla qarşılandı. Bizə görə, bu missiya Araz-Türk Respublikası və ADR arasında yeni mərhələnin başlanmasını göstərirdi. Bu mərhələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə sisteməlik məşğul olmağa başladı.

ADR-in yardımına arxalanan Naxçıvan hökuməti həm öz əhalisinin, həm də keçmiş İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlıların hüququnu fəal müdafiəyə başladı.

1919-cu il fevralın 26-da Naxçıvan mütəsərraflı Cəfərqulu xan və Naxçıvan Müsəlman Milli Şurasının digər üzvləri Naxçıvan-Şərur diyarının ingilis general-qubernatoruna məktub göndərdilər. Məktubda İrəvan quberniyasının, o cümlədən “yaşadığımız torpaqların”, müsəlmanların razılıq və arzusunu əksinə olaraq Ararat Respublikasına verilməsinə etiraz edirdilər. Maraqlıdır ki, sənəddə Araz-Türk Respublikası əhalisinin “bütün dünyanın və bütün mədəni qüvvələrin azad həyat, xalqların öz müqəddəratını həll etmək hüququ haqqında qışqırtdıqları bir vaxtda azərbaycanlılar bizdən heç bir cəhətdən üstün olmayan, əksinə bir çox hallarda bizdən geri qalan ermənilərin qulu ola bilməzlər” fikrinə gəlməsi faktı və səbəbləri öz əksini tapmışdır¹⁰⁰.

Belə fakt və səbəblərdən bunlar göstərilmişdi: 1. “Hazırda özünün ən yüksək zirvəsinə çatan erməni-müsəlman qan düşmənçiliyi; 2. a) ermənilərin bir millət kimi keçmiş ilə tanınması; b) bu müharibə üçün özünün öz şovinizmi və digər milli xüsusiyyətlərlə cəzalandırılması; c) mədəni cəhətdən o qədər də inkişaf etməyən, ədalət və bərabərliyin əsas prinsipləri ilə öz millətini və digər milləti idarə etməyi bacarmayan bir element olduğunu dərk etməsi; 3) türklər getdikdən sonra Ermənistan Respublikasının ərazisində qalan müsəlmanlara qarşı onların (ermənilərin) hərəkəti və sübuta yetirilmiş qəddar münasibətləri; 4) məhz indi ki,

⁹⁹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 2, iş 81, v. 11 – 12. Mütəsərraf – inzibati-ərazi vahidinin adətən sancağın hakimi (türk).

¹⁰⁰ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f.277, siy, 2, iş 57, v. 2.

bütün dünyanın silahı yerə qoyduğu bir vaxtda ancaq müsəlmanlar yaşayan torpaqların onlar tərəfindən tutulması”¹⁰¹.

Diyarın demək olar ki, bütün dünyadan təcrid edilən, üç tərəfdən də ermənilərlə mühasirəyə alınan, Azərbaycan Respublikasının yardımına ümidini itirmiş müsəlmanlar xarici aləmlə əlaqəni ancaq İran vasitəsilə saxlaya bilərdilər. Təbiidir ki, bu şəraitdə İrana birləşmək az ziyanlı iş hesab edilirdi və bu meyl getdikcə artırdı. “Hazırda erməni zorakılığına və ümumiyyətlə, qarışıqlığa son qoymuş ingilis qüvvələrinin gəlməsi ilə əlaqədar biz Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə əlaqə saxlaya bilməmişik. Bu hökumət bizi və bizim diyarı öz respublikasının ayrılmaz hissəsi hesab edir. Və biz mənəvi cəhətdən birinci qərarımızı dəyişməyə borcluyuq, çünki Zaqafqaziyanın digər quberniyaları kimi İrəvan quberniyasının da müsəlmanlarını Azərbaycan Respublikası ilə təbiət və həyat özü birləşdirir: həyat tərz, ədəbiyyat, dil, el adətləri, mədəniyyət... bütün bunlar burada da, orada da eynidir. Hələ müharibəyə qədər də Bakı və Yelizavetpol bizim mədəniyyətimizin, təfəkkürümüzün mərkəzi hesab olunurdu və demək olar ki, Zaqafqaziyaadakı müsəlman kütlələrinin başında dururdular”.

Yuxarıda deyilənləri, həmçinin üstündən sükutla keçməli olduğumuz bir çox mətləbləri nəzərə alaraq Sizin general-qubernatorluğun ərazisinin idarə heyəti Sürməli və İrəvan, Eçmiədzin qəzalarının müsəlman hissələrinin nümayəndələri ilə birlikdə bu il fevralın 25-də qərara aldılar: “İndi yaşayan və gələcəkdə yaşayacaq nəsillərimizin səadəti naminə Azərbaycan Respublikasına birləşmək”¹⁰².

Erməni nizami qoşununun hücumu ilə əlaqədar Naxçıvan, Şərur və Ordubadın əhalisinin xeyli hissəsi Tiflisdə çıxılmaz vəziyyətə düşdülər. Bunların əsas hissəsini Türkiyə ilə olan razılığa əsasən təhsil almaq üçün, o cümlədən hərbi zabıt məktəblərində oxumaq üçün İstanbula göndərilmiş tələbə və şagirdlər təşkil edirdi. Onlar hamısı Tiflisdə vəsaitsiz qalmışdılar, doğma yerlərə də qayıtmağa qorxurdular.

Cəfərqulu xan 1919-cu il martın 14-də Gürcüstan hökuməti yanında Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərova yazırdı: “Bizim diyarın rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasına birləşməsi mənə haqq verir ki, respublikamızın nümayəndəsi kimi Sizdən xahiş edirəm yuxarıda adı çəkilən şəxslərin vəziyyətini başa düşərək, əlbəttə, ingilislərin arasından keçən yolu təhlükəsizləşdirdikdən sonra vətənə göndərəsiniz; Sizin vəsədətinizlə ingilislər onları elə öz əsgərləri tərəfindən qorunan qatarla buraya gətirə bilərlər. İngilis zabıtləri vasitəsilə mən Sizə naxçıvanlıların adına yazılmış məktublar olan zərf göndərir və xahiş edirəm ki, bu məktublara lazımi adamlara çatdırılması üçün

¹⁰¹ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f.277, siy, 2, iş 57, v. 2.

¹⁰² Yenə orada, v. 2 arx.

göstəriş verəsiniz; icazə verin narahat etdiyim üçün Sizə ürəkdən minnətdarlıq edim”¹⁰³.

Cəfərqulu xan M.Y. Cəfərova şikayət edirdi ki, hazırda Naxçıvan və Şərur qəzalarında toplanan İrəvan quberniyası müsəlmanlarını Allah da, daha yaxşı şəraitdə yaşayan və görünür ki, bizdə burada soyuqdan, aclıqdan qorunmaq üçün heç bir köməyi olmadığından həlak olan minlərlə adamların ölümündən narahatlıq keçirməyən qardaşlar – müsəlmanlar da unutmuşlar. Sayı artıq 100 minə çatan bədbəxt qaçqınların vəziyyətinin insanı sarsıdan və ürək parçalayan səhnəsi və şəkli heç bir təsvirə gəlmir. Əgər Azərbaycan hökumətinə də olmasa, biz kimə müraciət etməliyik... Çox hörmətli Məmməd Yusif, Sizi əmin edirəm ki, əgər yaxın vaxtlarda sizin köməyiniz gəlməsə və Azərbaycan hökuməti bizim diyara xüsusi diqqət yetirməsə yaxın gələcəkdə burada bir müsəlman belə qalmayacaqdır. Bizim vəziyyətimizi başa düşməkdən imtina edəcəyinizi bilirəm və xahiş etməyi özümün birinci dərəcəli vəzifəsi hesab edirəm. Hökumətimizə xəbər verin ki, diyarımız üçün mənəvi və maddi yardım göstərmək zəruridir. Ehtiyaclarımız haqqında ətraflı məlumat nümayəndələr vasitəsilə hökumətə çatdırılmışdır.¹⁰⁴

Əlbəttə, Naxçıvan mütasərrafının gileyləri başa düşüldü, bu gileylər sona qədər əsaslı deyildi. Azərbaycan hökuməti xalqının ermənilərin sakitləşmək bilməyən ekspansiya və şovinizminin qurbanı olmuş hissəsinə yardım göstərmək üçün mümkün olanı edirdi. Lakin Azərbaycanın bütün cəhdləri ermənilərin və bir sıra Qərb ölkələrinin simasında onların tərəfdarlarının müqavimətinə rast gəlirdi.

1919-cu il fevralında naxçıvana kapitan Lautonun missiyası gəldi, bunun əsas məqsədi Araz-Türk Respublikasının ermənilərlə apardığı sülh danışıqların a mane olmaq idi. Lauton respublika əhəlisinə müraciət edərək bildirdi ki, İrəvan qəzasının cənub sərhədlərindən Culfayadək olan ərazidə Azərbaycan inzibati idarələri təşkil ediləcəkdir. Lakin artıq martın əvvəlində Lauton Cəfərqulu xana məlumat verirdi ki, “Araz vadiləri qanunçuluğu və nizam-intizamı bərqərar etmək üçün müvəqqəti olaraq Britaniya hökumətinin idarəsi altına götürülür. Britaniya qoşun dəstələri Davalı, Naxçıvan, Culfa və Şahtaxtıda duracaqlar. Göstərilən ərazi ilə bağlı bütün məsələlər Britaniya hökuməti tərəfindən həll ediləcəkdir və hamı sözsüz olaraq onun qərarlarına tabe olmalıdır”¹⁰⁵. Belə qərarlar Britaniya işğal idarələrinin ərazisinin Ermənistanına verilməsinə hazırlıq görmək arzusundan irəli gəlirdi.

İngilislər dəmir yolu, telefon-teleqraf xətləri üzrə nəzarət edirdilər və Araz-Türk Respublikası əhalisindən vergi toplanması hüququnu öz əllərinə keçirmişdilər. Respublika sakinləri daşnak hökumətinə buğda və digər ərzaqları satmalı idilər. Diqqəti cəlb edən faktdır ki, Mir Abbas Bağırovla söhbəti zamanı

¹⁰³ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy, 2, iş 57, v. 3.

¹⁰⁴ Yənə orada, v. 4.

¹⁰⁵ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 57.

Naxçıvan general-qubernatoru Şəurdan Ermənistanına min pud taxıl buraxılması haqqında məsələyə iki dəfə toxunmuşdu¹⁰⁶.

Naxçıvandakı Amerika nümayəndələri isə bu dövrdə ancaq xeyriyyə fəaliyyəti ilə məşğul idilər. Amerika missiyası Naxçıvanda 200 uşaq üçün nəzərdə tutulan yetimlər evi, 50 yerlik xəstəxana açmışdı və “gələcəkdə Naxçıvanda zavod və fabriklər açmağa”¹⁰⁷ səy göstərəcəyini elan edirdi.

1919-cu ilin mart-aprelində ADR hökuməti Araz-Türk Respublikasına kömək göstərilməsində bir sıra addımlar atdı. Regional əlaqəni yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam – Karyagin (Füzuli) – Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin qaydaya salınması və mühafizə edilməsinə diqqət artırıldı. Bu haqda Azərbaycan poçt-teleqraf dairəsinin müdiri Sirotkinin Gəncə general-qubernatoru İ. Vəkilova göndərdiyi məktub xəbər verir. O, məktubda xahiş edirdi ki, əlaqənin bu hissəsindəki poçt-teleqraf idarələrinə silahlı mühafizə dəstələri verilsin¹⁰⁸.

1919-cu il martın 3-də Azərbaycan Respublikasının ticarət və sənaye naziri M. Əsədullayev ADR Nazirlər Şurasına məktubla müraciət edərək Naxçıvan bölgəsinin neft məhsulları ilə təmin edilməsini əsaslandırdı. O, İrəvan quberniyasının bir hissəsinin və Naxçıvanın ADR ərazisi kimi tanınması ilə əlaqədar bunu dövlət zərurəti hesab edirdi. “Bununla bərabər nazirlik belə bir vəziyyətlə hesablaşmaya bilməz ki, Cənub-şərqi Azərbaycana dəmir yolu Ermənistan Respublikasının ərazisindən keçir. Bu respublika ilə Azərbaycan Respublikasının ticarət müqaviləsi yoxdur, buna görə də göstərilən neft məhsullarının yad ərazidə müsadirəsinə yol verməmək üçün Ticarət və Sənaye Nazirliyi öz ərazisinə, yəni Naxçıvana yük göndərməkdə çətinlik çəkir. Bununla da Cənub-Şərqi Azərbaycanın, Həmçinin Azərbaycan Respublikasının dostu Qars vilayətinin əhalisi neft açlığı çəkir”¹⁰⁹.

M. Əsədullayev vəsadət qaldırdı ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvan və Ermənistan hüduqlarında azərbaycanlılar yaşayan yerlərlə mal mübadiləsi prinsipindən imtina etsin, çünki bu mal mübadiləsi respublikaya xüsusi mənfəət gətirmir, lakin həmvətənlərin mənafeyinə toxunur.

1918-ci ilin martında “Araz respublikaları dəstələrinin rəisi Bəhram xan Naxçıvanskinin başçılığı ilə Araz-Türk Respublikasının nümayəndə heyəti Bakıya göndərilmişdi. Görkəmli Azərbaycan dramaturqu Hüseyn Cavid də nümayəndə heyətinin tərkibində idi. Araz-Türk Respublikasının nümayəndə heyəti F. X. Xoyski və Tomsonla, o cümlədən Naxçıvan məsələsinin Paris sülh konfransında müzakirəsinin mümkünüyü haqqında danışıqlarda iştirak etdi. Danışıqlardan sonra Azərbaycan hökuməti Araz-Türk Respublikasına polkovnik Kuquşevin başçılığı ilə daha 10 zabit göndərdi. Buraya gələn həmin zabitlər hərbi hissələrdə əsgərləri

¹⁰⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 178, v. 1 – 10.

¹⁰⁷ Yəne orada, siy. 2, iş 81, v. 11.

¹⁰⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 4, iş 65, v. 6.

¹⁰⁹ Yəne orada, siy. 1, iş 175, v. 2.

öyrədir, kəşfiyyat işində, sərhəd xətlərinin möhkəmləndirilməsində iştirak edir, kəndlərə gedərək Naxçıvanın demokratik Azərbaycan hökumətinin hakimiyyətinə verilməsi üçün təbliğat aparırdılar¹¹⁰.

Bəhram xandan Araz-Türk Respublikasındakı vəziyyət haqqında qiymətli məlumat alan Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Sürməli, Vedibasar və Milistan bölgələrində Teymur bəy Makinski, R. İsmayılov və doktor Qənizadədən ibarət nümayəndə heyəti göndərmək qərarına gəldi. Hökumət nümayəndə heyəti ilə birgə bu bölgələrin müsəlman əhalisinin nümayəndələri də (Bağır Rzayev, Məhərrəm Əliyev, Əlişəraf Kazımov, Hüseyn Cavid, Əsəd Manafov, Bəhram xan və Əziz xan Naxçıvanski) qayıtdılar.

Nümayəndə heyətinin məqsədi İrəvan quberniyasının erməni qoşunlarının təcavüzündən ziyan çəkmiş qaçqınlar və şəxslərin ehtiyacı üçün hökumət tərəfindən ayrılmış bir milyon manat pulu oraya çatdırmaq, qaçqınların vəziyyətini ətraflı öyrənmək, “onlara yardım etmək üçün görüləcək tədbirlərin” xarakterini müəyyən etmək idi.

Erməni quldur dəstələrinin silahlı hücumlarının arası kəsilmədiyi bir vaxtda nümayəndə heyətinin səfəri təhlükəli tədbir idi. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski müttəfiq qoşunlarının Tiflisdəki komandanı general Tomsona (3 aprel 1919-cu il) yardım üçün müraciət etməli oldu. Xoyski generaldan xahiş edirdi ki, nümayəndə heyəti ingilis əsgərlərindən ibarət mühafizə və yerlərdə kömək göstərilməsi üçün məltubla təmin olunsun¹¹¹.

ADR sədr-nazirinin bu və ya digər müraciətlərinə Tomson cavab verdi: “Göstərilən rayonlar Britaniya qubernatorunun idarəsi altındadır, həm də bu nümayəndə heyətinin hər hansə xeyir gətirəcəyi gözlənilir”¹¹². Tomson məlumat verir ki, ADR nümayəndə heyətinə kömək göstərmək mümkün deyildir. Eyni zamanda ingilislər Araz-Türk Respublikasına münasibətdə öz niyyətləri haqqında da informasiya verirdilər. İlk növbədə onlar “erməni qaçqınlarını” Naxçıvan, İrəvan, Kağızman, Olt və digər bölgələrə qaytarmaq istəyirdilər. Bundan sonra ingilislər Naxçıvan və Kağızman rayonlarının inzibati idarəsini “doktor Sultanovun Qarabağ general-qubernatoru vəzifəsini yerinə yetirdiyi şərtlərin tam eyni olan şərtlərlə” Ermənistan Respublikasına verməyi nəzərdə tuturdular. Bu əməliyyatın yerinə yetirilməsi Culfadan Olta qədər cənub sərhədinin komandanı olan briqada generalı Deviyə həvalə edilmişdi.

Lakin deyilənlərin sadəcə niyyət olaraq qaldığını yox, həyata keçirildiyini göstərən tarixi sənədlər vardır. Belə ki, Araz-Türk Respublikasının sərhədində duran daçnak quldur dəstəsinin rəisinin Ermənistan Respublikası daxili işlər

---

¹¹⁰ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 59.

¹¹¹ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy, 2, iş 57, v. 5.

¹¹² Yenə orada, iş 18, v. 8.

nazirinə yazdığı 1919-cu il 10 mart tarixli raportunda deyilirdi: "...Aralıq və Şərur qəzasının digər kəndlərinin tutulmasına qarşı Britaniya komandanlığı etiraz etmir. Həm də bizim dəstələrə ingilis zabiti komandanlıq edəcəkdir"¹¹³.

Araz-Türk Respublikasındakı ingilis missiyası ermənilərin respublika hüduddlarına hücum planına mane olmaq üçün heç bir addım atmırdı. Eyni zamanda ingilislər "hökm et və parçala" siyasətini yeridərək erməniləri sürətlə silahlandırıldı. Buna görə də vaxtilə Q. Mədətovun gəldiyi nəticədə dərin bir həqiqət vardır. O yazırdı ki, ingilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər¹¹⁴.

Şərur hərbi dəstəsinin komandiri Kəlbəli xana yazdığı raportunda məlumat verirdi ki, Xanlıqların sakinlərinin öldürülməsi və Baş Nəraşen kəndində yanğınlar ingilislər tərəfindən törədilmişdir. Həmin kəndlərin sakinləri də bunu təsdiq edirdilər. Buna görə də ingilislər yazırdılar: "...Naxçıvan kəndlərinin sakinləri ingilislərə inanmır və hətta kobud və sərt münasibət göstərirdilər". Azərbaycanlılar və ermənilər arasındakı münasibətin pisləşməsində Ermənistandakı ingilis komandanlığının nümayəndəsi general Asser tərəfindən yaradılmış komissiya da az rol oynamamışdı.

1919-cu ilin mayında Araz-Türk Respublikasının vəziyyəti faciəli idi. Britaniya komandanlığının yaxşı münasibəti və rəğbətindən istifadə edən daşnaklar Naxçıvanı "böyük Ermənistan" birləşdirmək planını həyata keçirməyə başladılar. Q. Xətisov Araz-Türk Respublikası hökumətinə teleqram göndərərək xəbər verirdi ki, ingilis komandanlığının razılığı ilə Naxçıvan və Ordubad Ermənistanın tərkibinə daxil edilir. Bu dövrdə ingilislər açıq-açığına daşnakları müdafiə edirdilər və Britaniya komandanlığının nümayəndələri faktiki olaraq həmişə erməni hökuməti ilə məsləhətləşirdilər, erməni nümayəndələrinin tərkibinə daxil olur, bu nümayəndəliklərin Araz-Türk Respublikasına səfərlərində onları müşayiət edirdilər.

1919-cu il mayın 1-də Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası Şərur-Vedibasər və Ordubad rayonlarının Ermənistan Respublikasının "inzibati idarəsinə" verilməsi haqqında daha bir rəsmi məlumat aldı. Bu məlumatları artıq mayın 2-də Naxçıvana gələn Britaniya nümayəndələri göndərirdilər. Elə həmin gün general Devi ilə əhalinin nümayəndələri arasında danışıqlar başlandı. Danışıqlar ağır keçirdi. Naxçıvan müsəlmanları Ermənistanla birləşməkdən qəti imtina etdilər, bunu açıq zorakılıq kimi səciiyyələndirərək bu məsələnin həllini heç olmasa Paris sülh konfransı qutarana qədər təxirə salmağı xahiş edirdilər¹¹⁵.

---

¹¹³ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 18, v. 8.

¹¹⁴ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 59.

¹¹⁵ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 15.

Britaniyalıların bu rayonları ermənilərə vermək fikrindən dönmədiklərini görənlər naxçıvanlılar bir sıra şərtlər qoydular, bu şərtlərin yerinə yetirilməsi zorla ayrılmış vilayətlərin vəziyyətini qismən yüngülləşdirdi. Həmin şərtlər bunlardır:

“1. General Devi bizə rəsmi kağız versin ki, bizim rayon yalnız müvəqqəti olaraq ermənilərə verilmişdir və bu, Sülh konfransının qərarı deyildir.

2. İnzibati idarələr üzərində güclü və ədalətli nəzarətçi işləyən ingilis missiyasına müsəlmanların da daxil olmasına yol verilsin, bu missiyaya Milli Şura tərəfindən seçilmiş müsəlman və onun iki köməkçisi daxil edilsin.

3. Erməni general-qubernatorunun köməkçisi müsəlman Milli Şurası tərəfindən seçilən müsəlman olmalıdır.

4. Erməni hökuməti əhalini tərksilah etməlidir.

5. Heç bir müsadirə keçirilməməli, alınmalı hər şey könüllü razılıqla alınmalıdır.

6. Erməni inzibati hakimiyyəti əhali ilə ədəblə rəftar etməli və keçmiş ittifaqlar zəminində hər hansı intiqamın alınmasına yol verilməməlidir”¹¹⁶.

Bizə elə gəlir ki, axırıncı şərt daha əlamətdardır, çünki daşnak başkəmənlərinin vəhşilikləri guya ermənilərin tarixi əzabları və verdikləri qurbanlar üçün intiqam xarakteri daşıyırdı. Dəhşətli o idi ki, daşnak gənclərdə digər xalqlara qarşı heyvani nifrəti tərbiyə edən – guya türklərin ermənilərə zorakılıq göstərilməsinin təsdiqi – yalan, cinayətkar təxribatdır. Yəqin ki, buna əsaslanan general Devi açıq-açıqına erməniləri müdafiə edə bilmir və siyasi hiyləyə əl atır: o, naxçıvanlıların bütün şərtlərini qəbul edir və hətta onlara bu rayonların Ermənistan Respublikasına müvəqqəti olaraq verilməsini təsdiq edən rəsmi (?) sənəd verir.

1919-cu il mayın 3-də ermənilər artıq Naxçıvanda olmalı idilər. Lakin onlar mayın 14-dək gecikdilər. Naxçıvan müsəlman Milli Şurası bu ləngimənin səbəblərini başa düşmürdü. Bizə elə gəlir ki, yuxarıda göstərilən şərtlərin qəbul edilib-edilməməsi haqqında İrəvanda ciddi mübahisələr gedirdi.

1919-cu il mayın 14-də səhər general Devi və Ermənistanın baş naziri Q. Xatısoy Naxçıvana gəldilər. Səhəri gün müsəlman Milli Şurasının üzvləri və əhalinin digər nümayəndələri birgə iclas çağırıldılar.

İclas keçən salonda general Devini və Xatısoy Naxçıvanın Ermənistanına verilməsinə qarşı etirazla qarşıladılar. İlk çıxışlardan sonra Xatısoy küçəyə çıxdı, burada erməni hakimiyyətinə tabe olmaq istəmədiyini və etirazını bildirmək üçün dörd mindən çox adam toplanmışdı. Daşnakların başçısı Naxçıvanın müttəfiq dövlətlər tərəfindən verildiyinə istinad etmək istərəkən birinci sıralarda duran əsgərlər dedilər: “Buradakı müsəlmanlara münasibətdə yol verilən zorakılıq haqqında bütün dünyaya çıxıracaq, mətbuatda çıxış edəcəklər, dünyanın bütün müsəlmanlarına çatdıracaq ki, onların qardaşlarının arzu və cəhdləri, ümid və

---

¹¹⁶ Yəni orada, v. 15 – 15 arx.

məqsədləri ilə hesablaşmadan zorakılıq edirlər. Uşaqlarına vəsiyyəət edəcəklər ki, insanlıq yaşadıqca hər yerdə hər zaman onların babalarına qarşı edilən bu zorakılıq barədə danışsınlar və özünü respublika hökumətinin nümayəndəsi hesab edən Xatısov bu zorakılıqla razılaşmamalı və bizim əraziyə daxil olmamalı idi”¹¹⁷. Bu bəyənatlardan sonra binanın qarşısında yığılanlar Xatısovun sözlərini sonadək dinləmədən nümayişkarənə çıxıb getdilər.

Elə həmin gün Xatısov geriyyə, İrəvana qayıtdı, Naxçıvanda isə general-qubernator kimi qatı daşnak Varşamyan qaldı.

Polkovnik Kuquşevə və digər könüllü zabitlərə bir həftə ərzində Naxçıvanı tərk etmək əmri verilmişdi. Bu barədə 1919-cu il mayın 16-da Azərbaycanın İrəvandağı nümayəndəsi Təkinski Azərbaycan hökumətinə xəbər verirdi: “İngilislərin əmri ilə bizim zabitlər Naxçıvanı tərk etdilər”¹¹⁸.

Bununla yanaşı daşnaklar hiyləgər siyasət yeridərək azərbaycanlı və kürd qarşudurmaı yaratmağa çalışdılar, kürdlərin bir hissəsi ermənilərə bunda kömək edirdi. Məsələn, İrəvan quberniyası və Qars vilayəti kürdlərinə başçılıq edən nəslə mənsub Həsən bəy Şəmsəddini ermənilər Kağızman qəzasına rəis təyin etmişdilər.

Bununla əlaqədar Milli Şuranın sədri Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Naziri M.Y Cəfərova məlumat verirdi: “Baxmayaraq ki, hazırda Naxçıvanda erməni mülki qubernatoru və general-qubernatoru vardır, biz hamımız, Naxçıvan rayonunun sakinləri öz təşkilatlarımızı dağıtmamışıq və ingilislərin buradan getməsini və Zəngəzur qəzasının Azərbaycan qoşunları tərəfindən tutulmasını gözləyirik. Azərbaycan bu qəzanı ələ keçirən kimi biz onlarla birləşib elə həmin gün ermənilərə təklif edəcəyik ki, öz avadanlıqlarını bizim (...) yığıdırsınlar, əgər biz buna sülh ilə nail olmasaq, silaha əl atacağıq, çünki biz özümüzü Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi hesab edirik və əminik ki, hər hansı səbəbdən hərbi qüvvə ilə kömək edə bilməsədə, heç olmasa top, tufəng və patronla Azərbaycan bizə kömək edəcəkdir. Və hətta Azərbaycan bundan imtina etsə, biz bu yolda canımızdan keçəsi olsaq belə, müqəddəs vədimizi yerinə yetirəcəyik”¹¹⁹.

Bununla eyni vaxtda Naxçıvan şəhərini və ona yaxın rayonların sakinləri ingilil general-qubernatoru və erməni hökumətinə etiraz göndərdilər. Bu barədə M. Y. Cəfərova məlumat verilmişdir: “Bizim ümidimiz sizədir, acizənə xahiş edirik, bizim etirazlarımızın sürətini alan kimi hər yerdə və bütün qəzetlərdə yazasınız və dünyanın bütün hökumətlərinə çatdırasınız. Siz elə fikirləşməyin ki, biz erməni hökumətinə tabe olacağıq. Biz, müsəlmanlar indiyə qədər Bakı, Tiflis, Azərbaycana dörd nümayəndə göndərmişik. Bu etirazın sürətini bir neçə gün əvvəl İrəvandağı Azərbaycan konsuluna göndərmişik ki, Sizə çatdırın”¹²⁰.

¹¹⁷ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 15 arx. 16.

¹¹⁸ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 18.

¹¹⁹ Yenə orada, v. 16.

¹²⁰ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 13.

Etirazda deyilirdi: “Bizə qarşı anadangəlmə nifrəti və şovinizmi ucbatından son iki ildə gözlərimiz qarşısında sistemətik sürətdə və insafsızcasına qardaşlarımızı, qadın və uşaqlarımızı döyməklə, yüzlərlə kəndi yandırmaq, atəşə tutmaqla və əmlakını talan etməklə məşğul olan xalq bizi özünə yaxınlaşdırmağa və ədalətli hakim hüququ ilə idarə etməyə qadir deyildir.

Mədəni cəhətdən ermənilər Sizin hökumət səviyyəsindəki mədəniyyətədək inkişaf etməmişdir ki, ədalət və bərabərlik prinsipləri əsasında maneəsiz bizi idarə etsinlər və burada bizim mənafeyimiz təxminən onlarınki ilə eyni olsun.

Öz müstəqilliklərini elan etdikləri gündən indiyədək ancaq erməni əhalisinin yaşadığı ərazilərində möhkəm və sarsılmaz hakimiyyət qura bilməmiş, Ermənistan Respublikasını bürümüş anarxiyanı dəf etməyi bacarmamışlar. Bəs onlar müxtəlif, amma psixoloji cəhətdən bərabər millətləri necə idarə edə bilirlər?

Razılaşın ki, məlum ermənilərə tabe olmaqla biz təkcə özümüzü yox, həm də ömrü boyu bizə lənətlər oxuyacaq nəslimizi alçaldılmağa və təhqirə məruz qoyuruq və buna görə də əlahəzrət general Devinin bizim Naxçıvan, Şərur və Vedibasar rayonlarımızın müvəqqəti də olda erməni hökumətinin idarəsinə verməsinə biz Allah tərəfindən bütün diyarın əhalisinə bəxş edilmiş azadlıq, arzu və meyllər üzərində zorakılıq faktı kimi baxırıq.

Bu barədə bəyanat verərək əlavə edirik ki, ingilis hakimiyyətinə qarşı çıxmaq fikrimiz yoxdur, çıxmayaçağıq və çıxma da bilmərik, lakin bütün varlığımızla, son nəfəsədək hamımız bu cür zorakılığa qarşı öz etirazlarımızı bildiririk”¹²¹.

Naxçıvanlılar yazırdılar: “Əlahəzrət, özünüz idarə edin, bizim də, sizin də tanıdığımız, bizə nifrət edən ermənilərin əlinə verməyin, bizə qarşı anadangəlmə nifrətləri ucbatından onlar bizi intiqam almadan idarə edə bilməzlər”¹²².

1919-cu il mayın 15-də Naxçıvan Müsəlman Milli Şurası etirazı məktubla birgə Ermənistan Respublikasının baş naziri Xatsova göndərdi. Məktubda deyilirdi: “Müttəfiq dövlətlərin yol verdiyi bu zorakılıqla siz gərək razılaşmayaydınız... və sülh konfransı qurtarana qədər bizim rayona daxil olmayaydınız...”¹²³. Naxçıvanlılar xahiş edirdilər ki, rayonun inzibati idarəsinə onlara tapşırınsınlar, inandırirdilər ki, millətlərərası komitə yaradacaqlar və bu komitə birgə idarəetməni həyata keçirəcəkdir.

Naxçıvan əhalisinin Q. Xatsova başqa bir etirazında, bu etirazı imzalayanların yeddi səhifədən ibarət siyahısı da buraya əlavə edilmişdi, deyilirdi: “Biz Naxçıvan rayonunun müsəlmanları cənab ingilis generalı Devinin Naxçıvan, Şərur – Ordubad rayonlarının müvəqqəti olaraq Ermənistan Respublikasının

---

¹²¹ Yenə orada, v. 12.

¹²² Görünür, etiraz ingilis general-qubernatoru deviyə verilmişdi.

¹²³ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 14.

inzibati idarəsinə verilməsi haqqında 3 may 1919-cu il tarixli elanını və ona əlavəni oxuduqda bu rayonların müsəlmanlarına edilən açıq zorakılıq faktını gördük və ədalətli etirazımızı c. general Tomsona bildirdik. Bu ədalətli etirazımızı Ermənistan Respublikasının nümayəndəsi kimi Sizə də bildiririk ki, müttəfiq dövlətlərin yol verdikləri, qarçısında müqavimət göstərə bilmədiyimiz bu zorakılıqla Siz razılaşmamalı, mübahisəli ərazilər haqqında məsələlərin həll ediləcəyi sülh konfransı qurtaranadək həmin rayonlara daxil olmamalı idiniz.

Bu haqda məlumat verərək acizənə xahiş edirik rayonumuzun inzibati idarəsini sülh konfransı qurtaranadək bizə tapşirasınız”¹²⁴.

Eyni zamanda naxçıvanlılar öz etirazlarını Azərbaycan Respublikasının hökumətinə də göndərdilər. Məlumat alanda ki, M. Y. Cəfərov bütün sənədləri almışdır, naxçıvanlılar çox sevindilər, lakin əlavə olaraq xəbər verdilər ki, ermənilər bütün qüvvələrini Naxçıvan yaxınlığında toplamışlar, onlar hər tərəfdən mühasirədədirlər və kömək gözləyirlər¹²⁵.

Araz-Türk Respublikasının zorla ləğv edilməsi cəhdi ADR-i hiddətləndirir və narahat edirdi. Artıq 1919-cu il mayın 3-də Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Təkinski Ermənistan Xarici İşlər Nazirinə bəyanat təqdim etdi ki, bu bəyanatda erməni qoşunlarının “Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvana” göndərilməsinə qarşı etiraz ifadə edilirdi¹²⁶. O vaxt Təkinski Bakıya belə bir məlumat verirdi: “Bu gün mayın 3-də № 77 ilə mən Ermənistan Respublikasının xarici işlər nazirinə bunu (yuxarıda göstərilən etirazı – A.H) təqdim etdim. Ümid etmək istərdim ki, Ermənistan respublikasının hökuməti iki qonşu dövlətin sərhəd məsələsini eyni vaxtda həm silah gücünə və həm də əsas vəzifəsi bütün mübahisəli ərazilərin sülh yolu ilə həll edilməsi olan Qafqaz konfransındakı nümayəndələri vasitəsilə həll edilməsini mümkün saymayacaqdır., xüsusən də ona görə ki, özünün 4 aprel 1919-cu il tarixli, 1075 № li notasında Ermənistan hökuməti demişdir: “Ərazi məsələsinin həlli Qafqaz konfransının həll edəcəyi bütün məsələlərin ilkin şərti olmalıdır”¹²⁷.

Mayın 3-də ADR XİN Tiflisdəki nümayəndəsinə teleqram göndərərək xahiş edirdi ki, onun adından etiraz rəqdim etsin.

Mayın 4-də Təkinski məlumat verirdi: “Mayın 7-dək ermənilər hələ sərhəddi keçməmişdilər, müsəlmanlar isə Sədərək kəndi yaxınlığında Qurd dərəsini pulemyotlarla qoruyurlar”¹²⁸, daha sonra: “mayın 8-də ermənilər hələ Qurd dərəsini keçməyiblər, burada hələ (yəqin ki) müsəlmanlar, əgəe ingilislər ermənilər tərəfdə çıxış etməsələr, ermənilərə müqavimət göstərmək məqsədilə dayanmışlar. Ermənilər Naxçıvanda inzibati idarəni yəyin etdilər, lakin vaxtında

¹²⁴ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 103, v. 16.

¹²⁵ Yenə orada, v. 22 – 22 arx.

¹²⁶ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 19.

¹²⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 56, v. 23

¹²⁸ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 276, siy. 2, iş 57, v.11

görülmüş tədbirlər nəticəsində onların aventürası baş tutmadı. 3 may tarixli “Кавказское слово” da Naxçıvan dairəsi üzrə əmr dərc edilmişdir. Naxçıvandakı hərbi attaşedən heç bir məlumatım yoxdur, əlaqə kəsilib”¹²⁹.

Beləliklə, ADR hökumətinə məlum idi ki, naxçıvanlılar nəinki erməni inzibati idarəsini qəbul etməmiş, həm də əldə silah erməni qoşunları ilə vuruşmağa hazırdılar. Bununla əlaqədar olaraq ADR tərəfdən kömək gözləyir və Azərbaycan hökumətinin mövqelərini aydınlaşdırmaq istəyirdilər. İrəvandan göndərilmiş şifrəli teleqramında Təkinski məlumat verirdi: “Naxçıvanlılar məndən soruşurlar: biz neçə hərəkət edək, ermənilərə müqavimət göstərsək Azərbaycandan kömək gələcəkmi?”¹³⁰. Həmin teleqram mayın 16-da Bakıda alınmışdı.

Daha sonra Təkinski yazırdı: “Naxçıvan hadisələri ilə bağlı yerli müttəfiq komandanlıq qarşısında etiraz qaldırmağı məqsəduyğun olmayan və əhəmiyyətsiz hesab edirəm, belə ki, ali müttəfiq komandanlığın burada nümayəndəsi yoxdur, yalnız Tiflisdən gələn göstərişlərin icraçıları vardır, orada mühüm addımlar atmaq lazımdır”¹³¹.

Mayın 26-da Təkinski ADR XİN-ə həyəcənli xəbərlər göndərdi: “Şayiələrə görə, əgər Ermənistan Qarabağı Azərbaycanın hissəsi kimi tanısa ingilislər Şərr – Naxçıvan rayonunu Ermənistana verirlər. Bu şayiəni ermənilər yayırlar; mən belə düşünürəm ki, Ermənistana təkcə Qars bəsdir və əhalisi ancaq müsəlmanlar olan Şərr – Naxçıvanı Ermənistana vermək olmaz, həmin əhali də Ermənistanın digər hissələrindəki müsəlmanlar kimi acınacaqlı vəziyyətə düşəcəkdir. Müsəlmanların dəhşətli vəziyyəti haqqında sübutlarım vardır. Bütün bunları Tiflisdəki müttəfiq komandanlığa hərtərəfli izah etmək və daima onunla əlaqədə olmaq lazımdır, yoxsa bizim diplomatiya uduzacaqdır”¹³².

Təkinskinin İrəvandan göndərdiyi son teleqramlardan (30 may 1919- cu il) birində deyilirdi: “...Şərr – Naxçıvan rayonu ancaq ingilislərə tabe olurdu. Kəlbəli xan Naxçıvanski Xatisovun dəvətinə “Mən Ermənistanə tanımıram!” deyərək getmədi. General Devinin dəvəti ilə gələn xana general rayonun Ermənistana birləşdirildiyini elan etdi. Xan cavab verdi ki, yalnız ingilislərin tələbləri ilə hesablaşır. Müsəlmanlar erməniləri və inzibati vəzifələr tutmaq təkliflərini boykot edirlər”¹³³.

Britaniya işğal hakimiyyətinin və daşnak hökumətinin siyasətini təhlil edən ADR hökuməti 1919-cu ilin mayında razılıq dövlətlərinə bu addımı qəbul etmədiyini kəskin sürətdə bildirməklə yanaşı qeyd edirdi: “Yarım milyondan artıq Azərbaycan türkünün yaşadığı bu rayonlar Azərbaycanın ayrılmaz hissəsini təşkil

¹²⁹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v.8.

¹³⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v. 9.

¹³¹ Yənə orada, v.14.

¹³² Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 26.

¹³³ Yənə orada, v. 27.

edir. Bu rayonların əhalisi öz müqəddəratını təyinetmə hüququna əsasən həmin rayonların Azərbaycanından zorla qoparılib Ermənistanına tabe edilməsinə haqlı olaraq etiraz edirlər”¹³⁴.

Naxçıvanın qoparılmasına qarşı ADR-də təkcə hökumət və diplomatlar deyil, geniş ictimaiyyət də etiraz edirdi. Belə ki, 1919-cu il mayın 16-da Bibiheybət rayonu mədən işçilərinin ümumi iclasında Araz-Türk Respublikasındakı vəziyyət haqqında məruzə ilə D. B. Məlikyevanın çıxış etdi. Nəticədə fəhlələr qətnamə qəbul etdilər: “Naxçıvan qəzasının Ermənistanına verilməsinə qarşı etiraz bildirmək”¹³⁵.

Publisist Firuz bəy “Azərbaycan” qəzetində (21 may 1919-cu il) “Ordubad məktubları” adlı esse dərc etdirmişdi: “Gəncə və İrəvan quberniyalarının köhnə sərhəd xətti ta Culfa sərhəddinə qədər Ordubad rayonunu təşkil edir. Zaqafqaziyanın yeni yaranmış respublikalara parçalanması ilə əlaqədar bir hissəsini Ordubad rayonu təşkil edən Naxçıvan qəzası Azərbaycan və Ermənistan arasındakı mübahisəli sərhəd zonasına düşmüşdür. Bu rayonun 40 min əhalisi, əhalinin 75%-ni Azərbaycan türkləri təşkil edir, tamamilə təbiidir ki, Azərbaycanla birləşməyə can atırlar və bu məsələnin başqa bir həlli çox böyük ədalətsizlik aktı olardı... Azərbaycan Respublikasının uçqurları necə yaşayırdılarsa o cür də yaşayırlar, təxminən iki ildir ki, faktiki olaraq öz-özlərini idarə edirlər və təəssüf ki, bu, az məlum olan məsələ kimi qalır”¹³⁶.

Britaniya komandanlığı və Ermənistan hökumətinin qərarlarına tabe olmayan Araz-Türk Respublikasının əhalisi erməni işğalçılarına qarşı tədricən əsl müharibəyə çevrilən silahlı mübarizəyə başladı. Respublikada süvari, top və pulemyotları olan 6 min əsgərdən ibarət yarızəməli qoşun vardı. Döyüş qabiliyyətinə görə onların heç də ermənilərdən geri qalmadıklarını ingilislər də təsdiq edirdilər. Hərbi əməliyyatlar zamanı naxçıvanlılar onların sayını təxminən on min əsgərə və silahlı könüllülərə çatdırdılar. Azərbaycan hökuməti özünün İrəvanda nümayəndəsi Təkinski vasitəsilə bu dəstələrə gücü çatan maliyyə yardımını göstərirdi. Təkinski öz kuryerini əlaqə yaratmaq üçün Naxçıvana göndərmişdi.

1919-cu il iyunun 7-də Təkinski respublika XİN-ə teleqramla məlumat verirdi: “...kəndüllü ordu ilə münasibətlərimiz mürəkkəbləşərsə Ermənistan bizə qarşı düşmən mövqə tutacaqdır, buna görə də hərbi təşkilat üçün pul buraxıb Şərur – Naxçıvan rayonunda Ermənistan üçün təhlükə yaratmaq lazımdır. Gördüyüm tədbirlər nəticəsində artıq Şərur – Naxçıvan, Ordubad Milli Şuranın şəxsinə birləşmişdir və daima mənimlə əlaqə saxlayır”¹³⁷.

¹³⁴ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 20

¹³⁵ “Azərbaycan” qəzeti, 21 may 1919-cu il.

¹³⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 65, v. 41.

¹³⁷ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 29.

Azərbaycan parlamenti bu zaman İrəvan quberniyası, Araz Respublikası və Qarabağda ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri zorakılıqların təhqiqi məqsədilə müttəfiqlərin nümayəndələrini də cəlb etməklə fəvqəladə istintaq komissiyasının təsisini ilə bağlı məsələlərə baxırdı. Parlament bu məqsədlər üçün 10 milyon manat ayırmağı nəzərdə tutmuşdu.

İyunun 8-də ADR xarici işlər naziri M. Y. Cəfərov Bakıdan Təkinskiyə teleqram göndərərək onun Naxçıvanla əlaqə yaratmaq üçün gördüyü tədbirləri alqışladı, bu regionun hərbi xərcləri üçün vəsait verməyə razı olduğunu bildirdi və “pulu necə və kimə vermək lazım olduğunu bildirməyi xahiş etdi”¹³⁸.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanın digər rayonları Naxçıvan hadisələrinə dərhal münasibətlərini bildirdilər. 1919-cu il iyunun 10-da Ağdam sakinləri ADR Nazirlər Şurasına teleqram göndərdilər. Teleqramda deyilirdi: “Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ və Naxçıvanı müdafiə etməyə həmişə hazırıq; Vətənimiz uğrunda ölməyə hazırıq; Öz ermənilərini məhv edən bir ovuc intriqan daşnak Qarabağ və Naxçıvanı alacağına ümid etməsin”¹³⁹. Teleqramı Mirzə Davud Bədəlbəyov, Behbudov, Sadiqov, Naibov, Əhmədov, Mirbağirov imzalamışdı.

1919-cu il iyunun 11-də Təkinski xəbər verirdi ki, “Bakı və Batumu tərk etmək fikrində olmayan”¹⁴⁰ ingilis qoşunu İrəvandan getmişdir. Bunun ardınca ingilislər ermənilərin tam hökmranlığına imkan yaratmaq üçün Naxçıvanı da tərk etdilər. Elə Britaniya komandanlığı zamanı ziyan çəkənlərdən biri Ordubad sakinləri idi.

Erməni quldur dəstələrindən birinin başçısı Aşot Məlik Mosesyans bir neçə erməni zabiti ilə birlikdə iyunun 1-də Ordubada gəlib tələb etdi ki, müsəlmanlar danışıqlar üçün onun yanına üç nəfər nümayəndə göndərsinlər. Daşnak atamanının tələblərini yerinə yetirərək şəhərlilər öz nümayəndələrini onun yanına göndərdilər. Müsəlman nümayəndələrinə Mosesyans elan etdi ki, Vedibasar, Şurur, Naxçıvan, Ordubad və Zəngəzur qəzası ta Şuşa şəhərinə qədər Ermənistanla birləşdirilmiş və Aşot hazırda Ordubad rayonunun qəza rəisidir, buna görə də əmrlərinin sözsüz yerinə yetirilməsini tələb edir¹⁴¹.

Ordubadlı müsəlmanların nümayəndələri Mosesyansdan onun sözlərini təsdiq edən mandatı göstərməyi xahiş etdilər. Daşnak cavab verdi ki, onun belə bir sənədi yoxdur və buna heç ehtiyac da yoxdur. Əgər o bunları deyirsə, sakinlər onun sözlərinə inanmalıdırlar. Müsəlmanların nümayəndələri isə öz növbələrində qətiyyətlə bildirirdilər ki, o, Azərbaycan Respublikasından və ya müttəfiqlər komandanlığından Ordubadın və rayonların qəza rəisi təyin olunması haqqında rəsmi sənəd gətirməsə ona qanuni rəis kimi baxa bilməyəcək və buna görə də onun

---

¹³⁸ Yenə orada, v. 28.

¹³⁹ Yenə orada, iş 40, v. 29.

¹⁴⁰ Yenə orada, iş 57, v. 30

¹⁴¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 167. V. 1 – 3.

heç bir əmrini yerinə yetirməyəcəklər. Müsəlmanlardan belə qəti cavab alan Mosesyans onu müşayiət edənlərlə birgə erməni kəndi Akulisə getdi.

İyunun 2-də Ordubad və onun ətraflarında yaşayan müsəlmanlar daha bir ultimatum aldılar: “Siz sərəncamınızda olan bütün dövlət əmlakını, eyni zamanda müsəlman əhalinin əlində olan silahı və döyüş sursatını yığmalı və Ordubad kazarmasında mənim səlahiyyətli nümayəndəm Nikolay Alışevskiyə təhvil verməlisiniz”

Bu ultimatum bütün dairə müsəlmanlarına ağır təsir bağışladı, belə ki, Mosesyansın quldur dəstəsinin müsəlmanları qırmağa hazırlaşdığı barədə şayiələr gəzirdi. “Bütün bir ili müsəlmanların mühafizəsi altında hər cür qəsdən tam təminat alan ermənilərin indi meydan oxumaları” bu təsiri daha da gücləndirdi¹⁴².

Bütün bunlardan möhkəm narahat olan və həyəcanlanan müsəlmanlar Mosesyansa yazılı etiraz göndərdilər. O cavab verdi ki, “belə etirazların vaxtı keçmiş, öz yerini qorxulu ultimatlara və qəti tələblərə vermişdir”¹⁴³. Bunun ardınca o, quldur dəstəsinin başında şəhərə hücum edib dinc əhalini qırmağa və qarət etməyə başladı.

Zaqafqaziya mətbuatının ermənilərin müsəlmanlara qarşı etdikləri zorakılıqlar haqqında məlumatlarını Xatısov rəsmi şəkildə təkzib etməyə çalışırdı. Bu zaman onun Təkinskiyə istinad etməsi, guya Təkinskinin “ermənilərin müsəlmanlara loyallıq münasibətini təsdiq etdiyi” ilə əlaqədar iyunun 14-də F. X. Xoyski Təkinskiyə sorğu göndərmişdi: “Bəzi anlaşılmazlıq yaranır, çünki bir tərəfdən Siz teleqramlarınızda xəbər verirsiniz ki, müsəlmanlar Ermənistanda hüquqsuzdurlar... Müsəlmanlara edilən zorakılıqlar və digər qanun pozuntuları barədə erməni hökumətinə dostluq notası təqdim etməlisinizmi?”¹⁴⁴. Beləliklə, öz ikiüzlülük və alçaqlıqları ilə daşnaklar Azərbaycan hökumətini çıxılmaz vəziyyətə salırdılar.

Bu zaman isə ingilislər gedəndən sonra erməni qoşunları tərəfindən tutulan bütün rayonlarda azərbaycanlıların həyəcanları getdikcə artırdı. Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı nümayəndəsi xəbər verirdi ki, “bu həyəcanların səbəbi Ermənistan Respublikasının hakimiyyətini tanımaqdadır”. Naxçıvanda da vəziyyət gərginləşirdi. Şahtaxtıda müsəlmanlar erməni komissarını qovdular. Bu hadisələr Azərbaycan paytaxtı sakinlərinin ürəklərində əks-səda doğururdu. 1919-cu il iyunun 17-də xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanov Təkinskiyə sorğu göndərərək Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı və Ordubad rayonlarındakı vəziyyətlə maraqlanırdı. “Culfə kimin əlindədir? Vedibasarın qaymaqları Xəlil ağa Hacılar və Abbasqulu ağa Şadlinskini azad etmək üçün yardım göstərin!”¹⁴⁵.

---

¹⁴² “Azərbaycan” qəzeti, 22 iyun 1919-cu il.

¹⁴³ Yəne orada.

¹⁴⁴ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277. Siy. 2, iş 57, v. 35.

¹⁴⁵ Yəne orada, v. 39.

Elə həmin gün ADR Xarici İşlər Nazirliyi nazir-sədrə müraciət edirdi: “Təkcə hərəkata kömək göstərmək üçün yox, həm də Ermənistan qoşunlarına və idarələrinə qarşı müsəlman əhalinin fəal çıxışına yardım etmək üçün əlverişli vaxtdır”¹⁴⁶.

Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəsi təkinski məlumat verirdi ki, ştabı Xorasan kəndində yerləşən 36-cı türk diviziyasının Qaraurqana gəlməsi erməni hökumətini çox narahat edirdi. Bu faktdan istifadə edən ermənilər öz qoşunlarını Araz rayonu sərhədlərində cəmləşdirdilər.

Vəziyyət gərginləşirdi. Erməni hərbi hissələrinin hücumundan ehtiyat edən Araz rayonunun əhalisi döyüş dəstələri təşkil etməyə başladı; bu işdə əvvəllər onlara 1918-ci ilin sonunda oraya gəlmiş könüllü azərbaycanlı zabitlər kömək edirdilər, lakin 1919-cu ilin mayında ingilislər onları bu regionu tərk etməyə məcbur etmişdilər.

Tezliklə ən dəhşətli fərziyyələr həqiqətə çevrildi. Erməni qoşunları Naxçıvana hücum etdilər...

1919-cu il iyunun 21-də Respublika Xarici İşlər Nazirliyi İrəvandan şifrələnmiş teleqram aldı: “Naxçıvan, Şərur, Vedibasar, Şahtaxtı rayonları erməni qoşunları tərəfindən tutulmuş və erməni idarələri qurulmuşdur. Naxçıvan Milli Şurası məndən xahiş edir ki, Müttəfiqlər Komandanlığına bildirim: ingilis generalı Devi və Xatisovun vədlərini əksinə olaraq erməni hakimiyyət orqanları axtarış aparmağa, silah, mebel, taxta-şalban və digər əşyaları zorla almağa başlamışlar və Müttəfiqlər komandanlığından xahiş edirəm ki, belə qeyri-qanuni, pis hərəkətlərin qarşısını alsın”¹⁴⁷.

Culfa şəhəri ermənilərin əlində idi ki, burada onlar xüsusilə vəhşiliklər törədirdilər. O günlərdə Ordubad hələ möhkəm durur, erməni quldur dəstələrinin hücumlarının qarşısını alırdı. Ordubadlılar ermənilərə xəbərdarlıq etmişdilər ki, nəyin bahasına olursa-olsun onları şəhərə buraxmayacaqlar.

Bir neçə gün ərzində Naxçıvan özünün azsaylı qoşunlarından məhrum oldu. Təkinskinin verdiyi məlumatlara görə iyunun sonlarında burada cəmi üç yüz cütə yaxın əsgər qalmışdı. Təbiidir ki, azsaylı və pis silahlanmış, lazımi komandanlığın olmadığı dəstələr dişlərinə qədər silahlanmış erməni quldurlarına qarşı dayana bilmədilər.

1919-cu il iyunun 28-də ADR Baş naziri Tiflisdən – İrəvan quberniyası müsəlmanlarının yerli sədri Şeyxovdan bu məzmununda teleqram almışdı: “Naxçıvan, Şərur və Ordubaddan alınmış məlumatlara görə erməni hökuməti müsəlman xadimlərini həbs etməyə başlamışdır. Hər addımda axtarışlar, qərəzçilik və müsəlmanların əmlakının müsadirəsi. Erməni hökumətinin bu hərəkətləri göstərilən rayonların əhalisi arasına çaxnaşma salmış, erməni hökumətinin nizami

¹⁴⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v. 28.

¹⁴⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v.28.

qoşunları Naxçıvanın altı verstliyindəki Bulkan müsəlman kəndini atəşə tutmuşlar, vahiməyə düşmüş əhali ermənilər tərəfindən darmadağın edilməyindən qorxaraq açıq havada qalmışdır”¹⁴⁸. Yuxarıdakılar haqqında məlumat verərək yerlilər cəmiyyəti xahiş edirdi ki, onların etirazı erməni hökumətinə və Britaniya komandanlığına çatdırılsın. “Bir həftə gecikmək belə, müsəlman kəndlərinin məhvinə səbəb ola bilər”¹⁴⁹, - deyər Şeyxov xəbərdarlıq edirdi.

Ermənilər tərəfindən genosidin artması təhlükəsi haqqında Təkinski də 1919-cu il iyunun 29-da respublika XİN-ə məlumat verirdi: “Çox ciddi hadisələr baş verə bilər. Bu günlərdə aydınlaşdırmağa çalışsaram”¹⁵⁰.

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi Naxçıvandakı vəziyyət haqqında bütün məlumatları söyləyər, hadisələri təhlil edir, ermənilərin amansız hücumlarının qarşısını almaq üçün əlindən gələni edirdi. Naxçıvandakı vəziyyətlə Azərbaycan Respublikası Dövlət Müdafiə komitəsi də maraqlanırdı¹⁵¹.

1919-cu il iyulun 3-də xarici işlər naziri Cəfərov Bakıdakı Britaniya hərbi qüvvələri baş komandanına müraciət göndərdi. Həmin müraciətdə göstərilirdi ki, azərbaycanlıların şəhər və kəndlərinə hücumlarda təkə erməni nizami qoşunları deyil, erməni əhalisi də iştirak edir¹⁵². Naxçıvana hücumla bir vaxtda 700 nəfərlik erməni quldur dəstəsi Zəngəzura hücum etdi. Cəfərov ümid edirdi ki, Britaniya komandanlığı “Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında kəskin konfliktdən qaçmağa kömək edəcəkdir. Erməni hökuməti Azərbaycana qarşı hücumlarını dayandırmasa bu ixtilaf labüddür”¹⁵³.

Tutduqları rayonlarda ermənilər repressiyalar keçirirdilər. Naxçıvanda kütləvi həbslər başlandı. 1919-cu il iyulun 8-də ADR XİN Təkinskiddən tələb edirdi ki, qeyri-qanuni həbs edilmiş və Aleksandropola aparılmış Mirzə Əli bəy Bektaşovun, Hüseynağa Novruzovun, Cəfər bəy İrəvanskinin, Teymur Həsən Kazımovun heç bir ittiham təqdim edilmədən tezliklə azad olunmaları üçün tədbirlər görsün. Bu həbslər haqqında məlumatı Bakıya Tiflisdən Əli Səbri çatdırdı. Adları çəkilən şəxslər Naxçıvanın hörmətli sakinləri idilər¹⁵⁴.

Tiflisdən göndərdiyi başqa bir teleqramda Ə. Səbri məlumat verirdi ki, Vedibasardan gələn şahidlər orada ermənilərin törətdikəri vəhşiliklərdən danışır. Müsəlmanların qatarlarda həbs edilməsi halları var, onlar naməlum istiqamətdə aparılır və taleləri naməlumdur¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 48.

¹⁴⁹ Yənə Orada.

¹⁵⁰ Yənə orada. v. 53.

¹⁵¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 115, v. 8.

¹⁵² Yənə orada, iş 65, v. 52.

¹⁵³ Yənə orada.

¹⁵⁴ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 65, v. 53.

¹⁵⁵ Azərbaycan Respublikası SPIH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 59

İngilislər Naxçıvanda elan etmişdilər ki, onların xəbəri olmadan heç kim axtarış apara və əhalidən silahları ala bilməz. Lakin buna baxmayaraq ermənilər əhalini tərksilah etmək üçün Vedibasar rayonuna cəza dəstələri göndərdilər. Nununla əlaqədar 1919-cu il iyulun 9-da Azərbaycan Respublikasının Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəsinin müavini Vəkilov respublika XİN-ə məlumat verdi. “Böyük Vedi kəndi üç gün ərzində atəşə tutulmuşdu. Qonşu müsəlman kəndlərinin köməyi ilə erməni qoşunları qovuldular. Kəndləri boşaltmaq üçün hökumət Dronu qoşunla göndərir”¹⁵⁶.

O günlərdə “Azərbaycan” qəzeti (11 iyul 1919) öz səhifələrində erməni qəzeti “Aşxatavor” dan götürdüyü məlumatları dərc edirdi: “İyulun 4-də bizim hərbi hissə tatar kəndi Böyük Vədiyə tələblər təqdim etdi (kəndlilər tələbi yerinə yetirməkdən imtina etdilər – A. H). İlk dəstə hücumla başlayanda tatarlar müqavimət höstərdilər, tüfəng və pulemyotlardan atəş açdılar. Hissənin komandiri dəstəyə öz yerinə qayıtmaq əmri verdi və hökumətin nüfuzunu bərpa etmək üçün tədbirlər gördü”. Sonralar, 1919-cu il oktyabrın 8-də Vedibasar rayonunun nümayəndələri A. Novruzxanov, D. Kərimov və S. Süleymanov ADR hökumətinin sədrinə yazdıqları maddi yardım haqqında məlumat verirdilər: “Ermənilər tələb edirdilər ki, bütün silahlar onlara verilsin, Nikolay pulu ilə 630 min manat ödənilsin və döyüşlərdə həlak olmuş 21 erməni zabiti əvəzinə güllənmək üçün 24 hörmətli şəxs onlara verilsin”¹⁵⁷. Təbiidir ki, bu tələblər yerinə yetirilə bilməzdi.

İyulun 10-da axşam saat 5-də Təkinski Naxçıvandan məlumat aldı ki, artilleriya ilə silahlanmış erməni qoşunları Böyük Vedi, Cinankənd, Gelevan, Hacılı və b. kəndləri mühasirəyə alaraq intensiv atəşə tutublar. Sakinlərin bir hissəsi qaçmış, digər hissəsi müqavimət göstərmişdir.

İyulun 4-də səhər Qarnaqdağ tərəfdən Böyük Vədiyə daxil olan erməni Sasun polku xüsusilə vəhşiliklər törətmişdi. Parlamentyorlar kimi göndərilmiş Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy, Bəşir bəy vəhşicəsinə öldürüldülər. Bununla belə Təkinskinin məlumatına görə böyük vedililər “bu polku tamamilə darmadağın etdilər” və polk “demək olarki, bütün heyətini itirdi”.

Erməni quldur dəstələri dəmir yolunadək çəkildilər. İrəvana yaralılar gətirilməyə başlandı. Ermənilər iki yüzdən çox əsgər, ondan çox zabit, iki top, səkkiz pulemyot itirdilər. Hücumun müvəffəqiyyətsizliyini ermənilər azərbaycanlı əhalinin içərisində türk əsgərlərinin vuruşması ilə izah edirdilər. Bu isə ağ yalan idi.

Erməni əsgər və zabitlərinin əhval-ruhiyyəsinin pisləşməsinə baxmayaraq, ermənilər yeni hücumlar üçün qoşun gətirməkdə davam edirdilər. Öz müvəffəqiyyətsizliklərini türk zabitlərinin azərbaycanlılara köməyi ilə izah etməyə çalışırdılar və Ermənistandakı ingilis missiyası da buna inanırdı. Əslində isə kəndlərdə türk əsgərləri yox idi, bu informasiyanı ermənilər özləri yayırdılar.

¹⁵⁶ Yenə orada, iş 53, v. 93 – 93 arx.

¹⁵⁷ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 53, v. 93.

İyulun 12-də ermənilər Cinankənd, Gelevan, Qaşlı və digər müqavimət göstərən qonşu kəndləri mühasirəyə alıb artilleriya atəşinə tutdular. Elə həmin gün Cəfərov Ermənistanın Azərbaycandakı diplomatik nümayəndəsinə müvafiq nota verdi. Notada deyilirdi: “Qafqaz xalqlarının öz müqəddəratını təyinetmə məsələsində Azərbaycan hökuməti bu xalqların iddialarının ədalətlə təmin edilməsi mövqeyində dururdu və ehtimal edirdi ki, ərazilərin sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi haqqındakı mübahisələr indi asanlıqla, başlıcası isə sülh yolu ilə, qan tökülmədən, arbitraj yolu ilə, yerlərdə və ya sülh konfransında hər iki tərəfin razılığı ilə həll edilə bilər.

Təəssüf ki, Ermənistan hökuməti görünür, Azərbaycan hökumətinin bu mövqeyi ilə razı deyildir və heç bir səbəb olmadan müdafiəsiz müsəlman kəndlərinə cəza ekspedisiyaları göndərməklə bu əhalinin iradəsinin əksinə gedir, bunlara da heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz. Bu cür cəza dəstələrinin göndərilməsi ümumi hiddətə və arzuolunmaz nəticələrə səbəb olmaya bilməz. Bu da heç bir halda erməni və müsəlmanların mehriban qonşuluq münasibətlərinə kömək etmir.

Bütün baş verənlərin, həmçinin əgər öz nöqtəyi-nəzərində qalarsa baş verəcək bütün hadisələrin məsuliyyətini Ermənistan hökumətinin üzərinə qoyaraq öz hökumətim adından erməni qoşunlarının müsəlman əhalisinə qarşı hərəkətlərinə qəti etirazımı bildirir və Sizdən xahiş edirəm ki, hökumətiniz qarşısında məsələ qaldırın ki, erməni qoşunlarının ümumiyyətlə müsəlmanlara və xüsusilə Vedibasara – Milistan rayonunun adları çəkilən kəndlərində müsəlmanlara qarşı hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görsün”¹⁵⁸.

Azərbaycan hökumətinin mövqelərinin başa düşülməsi üçün mühüm əhəmiyyətli bu sənədin surəti Britaniya qoşunlarının Bakıdakı Baş komandanına, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Gürcüstan və Ermənistandakı diplomatik nümayəndələrinə göndərildi. Bizə elə gəlir ki, hücumun cəza ekspedisiyası kimi səciyyələndirilməsi daha çox maraq doğurur. Azərbaycan dövlət xadimləri aksiyaların qeyri-humanistliyini qeyd edir, bunların erməni millətçilərinin özgə ərazilərinə qanlı hücumlara olan meyllərindən irəli gəldiyini göstərirdilər.

Azərbaycan parlamentində bununla əlaqədar ifşaedici sənədlər var idi. Belə ki, hələ 1919-cu il iyulun 12-də onun ünvanına Gəncədən qaçqın naxçıvanlıların mitinqi adından telefoqram daxil olmuşdu. Mitinqin sədri Kazımov və katibi Muğanlinski tərəfindən imzalanan telefoqramda ermənilərin vedibasarlılar, naxçıvanlılar və xüsusilə də ictimai xadimlərə qarşı törətdikləri azğınlıqlar göstərilirdi. Qaçqınlar parlamentdən xahiş edirdilər ki, bunlar haqqında müttəfiqlər komandanlığına xəbər verilsin, millətlərarası qırğını dayandıрмаq və

---

¹⁵⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v. 60.

Naxçıvanın ictimai xadimlərinin dərhal azad edilməsi haqqında erməni hökuməti ilə danışıqlar aparılsın.

ADR hökumətinə məlum idi ki, ancaq Naxçıvan rayonunda kiçik kalibrli topu olan 400 nəfərlik, Nəraşen ətrafında isə iki topu olan 500 nəfərlik daşnak quldur dəstəsi fəaliyyət göstərir. Erməni quldur dəstələrinə üç zirehli qatar da kömək edirdi, bunlardan biri Şahtaxtıda, ikincisi Kəmərliyə duraraq Vedibasarı atəşə tutur, üçüncüsü Davalı stansiyasında dururdu. Dəhnə keçidində ermənilər atəş mövqelərinin qurulması və səngər qazılması ilə məşğul idilər. Yəni dinc əhaliyə qarşı hərbi əməliyyatları tam ciddiliklə və son qələbəyədək aparmaq niyyətində idilər.

Azərbaycan hökumətinin etiraz notalarına cavab olaraq Xətisov bildirir ki, bu əməliyyatlar Ermənistanın daxili işidir. Britaniya hərbi hökuməti isə daşnakları müdafiə edərək deyirdi ki, Ermənistanda yaşayan (!) müsəlmanlar Ermənistan qanunlarına tabe olmalıdırlar, lakin istintaq təyin edəcəkləri, lazım gələrsə tədbirlər görəcəkləri haqqında yalan vədlər verməkdən də çəkinmirdilər. Əlbəttə, bunlar hamısı Azərbaycan hökumətinin diqqətini Naxçıvanda baş verən hadisələrdən yayındırmaq üçün deyilən boş sözlər idi.

1919-cu il iyulun 15-də respublika XİN erməni nümayəndəsindən öz notasına cavab aldı. Bekzadyan həyasızcasına bildirdirdi ki, Azərbaycan hökumətinin Ermənistanın daxili işlərinə qarışmasına yol vermir, çünki “bütün bu hadisələr Ermənistan Respublikasının mübahisəsiz torpaqlarında baş verir və bu respublikanın vətəndaşlarına aiddir”. Daha sonra azərbaycanlıları erməni kəndlilərini öldürməkdə təqsirləndirən yalançı ittihamlar irəli sürülürdü. Düzdür, Bekzadyan faktiki olaraq dəstələrin cəza dəstələri olduğunu etiraf etmişdi (əslində isə ermənilər tərəfdə artilləriyaya malik əsl hərbi bölmələr vuruşurdu). Bekzadyan böyük vedililəri “erməni hökumətinə (“caniləri cəzalandırmaq” təkə hüququ yox, həm də vəzifəsi olan hökumətə) qarşı qiyam qaldırmaqda ittiham edirdi. Bunlar hamısı anlaşılmaqlığın nəticəsi kimi qiymətləndirilirdi. Erməni nümayəndəsi bildirdirdi ki, “etiraz təkə formal cəhətdən, ermənistan Respublikasının daxili işlərinə qarışmaq yolverilməz olduğu, həm də etiraz etdiyiniz hadisələr haqqında kifayət qədər məlumatınız olmadığı üçün mahiyyət etibarilə qəbul edilə bilməz”¹⁵⁹.

Beləliklə, erməni nümayəndəsi erməni hərbi bölmələrinin müsəlmanlara qarşı göstərdikləri zorakılıqları nəinki etiraf etdi, əksinə Azərbaycana qarşı ittihamlar irəli sürdü. Bekzadyanın cavab notasının tam mətni hökumət qəzetində (“Azərbaycan”, 18 iyul 1919, № 149) dərc edilərək ictimaiyyətin mühakiməsinə verildi.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Təkinski də öz növbəsində daşnakların hərəkətlərinə qarşı etirazla çıxış etdi. 1919-

---

¹⁵⁹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy, 1, iş 54, v. 61.

cu il 19 iyul tarixli şifrəli teleqramında o, respublika XİN-ə məlumat verdi: “Xatısov hesab edir ki, Böyük Vedidə keçirilən əməliyyat Ermənistanın daxili işidir, əsgərləri öldürüləndə Azərbaycan özü də belə hərəkət edir, Azərbaycan heç vaxt Vedibasar rayonunun iddiasında olmamışdır, iki-üç kənd öz müqəddəratını təyin edə bilməz”. Xatısov təklif edirdi ki, vedililər Azərbaycana köçürülsünlər. Bu da nəyin bahasına olursa-olsun regionu azərbaycanlı əhalidən təmizləmək istəyən erməni hökumətinin antihumanist strategiyasına müvafiq idi. Cavabında Təkinski xahiş etdi ki, iki-üç günlüyə, ADR XİN-in fikrini öyrənənə qədər hərbi əməliyyatlar dayandırılınsın. Xatısov birbaşa cavab verməkdən yayındı, lakin aydın oldu ki, hərbi əməliyyatları dayandırmaq Ermənistan hərbi nazirliyinin strateji məqsədlərinə zərər vurur.

Üç gündən sonra Təkinski məlumat verdi ki, Ermənistanda güclü səfərbərlik gedir. Təkinski davam edərək yazırdı: “Xatısovla uzun çəkən söhbətim oldu və o öz hərəkətlərini düzgün hesab edir, ingilis polkovniki Plautonun bu hərəkətləri təqdir etməsi ona haq qazandırır. İngilislər müsəlmanlara qarşı getdiklərinin heç gizlətmirlər də”. Təkinski xahiş edirdi ki, erməni qoşunlarını Böyük Vedidən uzaqlaşdırmaq üçün respublika XİN-i əlindən gələni etsin, “yoxsa Böyük Vedidə müsəlmanların vəziyyəti ağır və hətta təhlükəli olacaqdır.”¹⁶⁰.

Azərbaycanlıların özlərinin əzəli torpaqlarından qovulmasını və məhv edilməsini asanlaşdırmaq üçün erməni quldur dəstələri öz hərəkətləri ilə Naxçıvanı Zəngəzurdan ayırmağa çalışırdılar. Bu situasiyanı nəinki başa düşən, həm də təhlil edib çıxış yolu axtaran Qarabağ general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov 1919-cu il iyulun 26-da hərbi nazir S. Mehmandarova məktub yazaraq Zəngəzura hərbi hissələr göndərilməsini xahiş etdi. Onun fikrincə Zəngəzur ilə Naxçıvan arasında əlaqəni ən əlverişli anda saxlamaq olardı: “ Bu məsələ indiki vaxtda ən əlverişli anda, köçərilərin dağda, ermənilərin arxasında olduğu bir zamanda qan tökmədən həll edilə bilər – Qızılboğaz və Bazarçay adlanan yerlər tutularsa, Bazarçay yaxınlığındakı malakan əhali Azərbaycan hökumətini tanımağa hazırdır və hətta bu məqsədlə xalq milisinin rəisi Sultanovun yanına nümayəndələr göndərmişdir və əlaqənin kəsilməsi (Naxçıvanla əlaqə nəzərdə tutulur – A. H) məsələsi öz-özünə həll edilir. Buna görə Zati-alilərinizdən xahiş edirəm xalq milisi ilə birlikdə Bazarçay kəndini tutmaq üçün hərbi hissə göndərsiniz. Məndə olan məlumata görə köşəri mərcanlılar qoşun üçün bir neçə yüz baş mal-qara ayırıblar.”¹⁶¹.

Avgustun 1-də Təkinski respublika XİN-ə Böyük Vədi rayonunda baş verən hadisələr haqqında ətraflı məlumat verdi. O qeyd edirdi ki, erməni qoşunları iyulun 4-də kəndə yaxınlaşırdılar və ilk atəş açaraq, iki nümayəndəni – Zeynalabdin Şah Əli və Nəsrulla bəy Bəşir bəyi öldürdülər. Cavabında böyükvedililər atəş açdılar və axşamadək döyüş davam etdi. Dinc kəndlilərə qarşı

¹⁶⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 54, v. 74, 79.

¹⁶¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 15, v. 13 arx.

nizami polklar hərəkət edirdi, lakin kəndlilərin atəşləri altında pulemyot, tüfəng və sursatı döyüş meydanında ataraq geri çəkilməyə məcbur oldular. Təkinski məlumat verir: “kəndin sakinləri əmin olduqda ki, onları da 300 dağıdılmış müsəlman kəndinin, on minlərlə öldürülmüş kişi, qadın və uşaqların aqibəti gözləyir, son nəfəsədək vuruşmağı qət etdilər. Ermənistanda müsəlmanlara qarşı demək olar ki, hər gün törədilən görünməmiş zorakılıq, qarət və qətlərdən sonra müsəlman kəndlilərinin əksəriyyəti böyükvedililər gələn qənaətə gəlmişdilər. Buna görə də bütöv rayonların müsəlmanları Ermənistana birləşdirilmək münasibətilə bildirdikləri etirazlarda xahiş edirdilər ki, onları istənilən həmsərhəd qonşu dövlətə birləşdirinsinlər, ancaq Ermənistana yox və ya onlar üzərində müvəqqəti olaraq sülh konfransı qurtaranadək istənilən hakimiyyət (ancaq ermənilərin hakimiyyəti yox) qurulsun¹⁶² .

Ermənistan Respublikasının Naxçıvan əhalisi əleyhinə apardığı müharibə uğur qazanmadı. Araz-Türk Respublikasının hökuməti rəsmən etibarsız sayılsa da demək olar ki, öz müvcudiyətini dayandırmamışdı. Özlərini ADR-in bir hissəsi elan edən, regional özünüidarə əsasında Naxçıvan Milli Şurası tərəfindən birləşdirilən, erməni qoşunlarına və silahlı daşnak quldurlarına qarşı silahlı müqavimət göstərən məğrur Naxçıvan, Şərur, Ordubad və s. bölgələr Araz-Türk Respublikasının davamı idi.

Daşnaklar üçün ən əlverişli günlərdə - müvəqqəti hərbi uğur günlərində onların hakimiyyəti Naxçıvan – İrəvan dəmir yolunun ətrafındakı yerləri əhatə edirdi. Bununla belə xalqın qəzəbindən qorxan ingilis nümayəndəsi və daşnak general-qubernatoru Varşamyan şəhərdə yox, şəhərdən üç kilometr uzaqda – hərbi kazarmada yerləşmişdilər. Qəzalarda hakimiyyət yerli özünüidarələrin Şərurda – zabıt Həmzəyev, Ordubadda – Səmədbəyov, Naxçıvanın şimal hissəsində - Bəhram xan Naxçıvanskinin əlində idi”¹⁶³

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının yerli cəmiyyətinin idarə heyəti 1919-cu il sentyabrın 24-də N. Usubbəyova yazırdı ki, Britaniya komandanlığının Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini tanımaq qərarı “erməni hökumətinin zəifliyi üzündən faktiki olaraq həyata keçirilmədi”¹⁶⁴.

Beləliklə, daşnak baş naziri Q. Xətisovun Naxçıvana gəlməsi və burada Varşamyanı daşnak general-qubernatoru təyin etməsindən (14 may) başlayaraq ta 1919-cu ilin iyun-iyul erməni işğalnadək olan dövr Araz-Türk Respublikasının zahiri süqutu dövrü idi. ADR parlamentinin Xarici İşlər Nazirliyinin, respublikanın İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndəliklərinin, ADR hərbi nazirliyinin o dövr və bir qədər sonrakı dövr sənədlərində “Araz-Türk” və ya “Araz” respublikasının adı çəkilirdi.

---

¹⁶² Yəni orada.

¹⁶³ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 62.

¹⁶⁴ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 58, v. 64 arx.

1919-cu il iyulun əvvəllərində artıq Naxçıvanda bu tam olmayan erməni hökumətinin devrilməsinə hazırlıq gedirdi. İyulun 14-də ADR nazir-sədrinin və xarici işlər nazirinin ünvanına şifrəli teleqram gəldi. Teleqramda məlumat verirdi ki, ADR-in diplomatik nümayəndəsi Vəkilovun yanına nümayəndə - Naxçıvan Milli Şurasının üzvü Bağirov gəlmiş və Xosrov Sultanovdan məktub gətirmişdir. Bağirov xəbər verirdi ki, Naxçıvanda erməni hökumət nümayəndələrini qovmaq üçün hər şey hazırdır. O, Milli Şuranın fikrini bildirərək dedi ki, müvəqqəti olaraq Bakıda və Tiflisdə yaşayan naxçıvanlıların geri qaytarılmasının “böyük mənəvi əhəmiyyəti vardır və əhalinin ruh yüksəkliyinə səbəb olar, ona görə də onların geri qaytarılmasına təkid etmək lazımdır”¹⁶⁵. Milli Şura təklif edirdi ki, ermənilərlə əməkdaşlıq edən Cabbar Kələntərov və Cabbar Əmirov həbs olunub mühakimə üçün Azərbaycan hökumətinə verilsinlər.

Bizə elə gəlir ki, tariximizdə Araz-Türk Respublikasının 1919-cu ilin iyununda süqutu dəqiqlik tələb edir¹⁶⁶. Çünki ADR tərkibinə daxil olmaq haqqında qərar qəbul etdikdən sonra hökumət strukturlarını və dövlət müstəqilliyini itirən region Milli Şuranın şəxsində mərkəzi idarəsini və burada ADR inzibati hakimiyyətinin olmadığı bir şəraitdə özünün milli müstəqilliyini saxlamaqda davam edirdi. Əgər nəzərə alsaq ki, bir neçə ildən sonra (1924-cü ildə) burada indiyədək mövcud olan muxtar respublika statusu bərpa olundu, demək olar ki, Araz Respublikasının davamı olan muxtar struktur formalaşmışdı.

Burada hərbi və siyasi qərarlar müstəqil qəbul edilirdi. Çox vaxt ADR hökuməti bu qərarlar haqqında dolayısı ilə xəbər tutur və onların hazırlanması və qəbulu gedişinə təsir etmək imkanı olmurdu.

1919-cu il avqustun 18-də Azərbaycan parlamentinin iclasındakı çıxışında Nəsim bəy Usubbəyov demişdi: “Naxçıvan dedikdə İrəvan quberniyasının bütün türk rayonu (yəni Araz-Türk Respublikasının əsasını təşkil edən prinsip Azərbaycan dövlət başçısının nitqində öz əksini tapmışdı – A. H) öz qüvvələri ilə istilaçıları devirdi və özünün təbii orqanizmi – Azərbaycana birləşməyə hazır olduğunu Britaniya komandanlığı vasitəsilə bildirdi”. (“Azərbaycan” qəzeti, 10 sentyabr 1919).

1919-cu ilin avqustundan noyabrınadək Naxçıvan kəndliləri Azərbaycan Respublikasına birləşmək tələbi olan icma qərarlarını Bakıya göndərdilər. Azərbaycanlıların yaşadığı 34 kənddən icma qərarları göndərilmişdi. Əlamətdar hadisə idi ki, 1919-cu il avqustun 1-də Təzəkəndin 800 nəfərdən ibarət erməni əhalisi Tetevos Osipovun sədrlik etdiyi ümumi iclasda Azərbaycan hökumətini tanımaq və əhalini öz müdafiəsi altına götürməsinə ondan xahiş etmək haqqında qərar qəbul etdi. Sənədə 120-dən artıq imza qoyulmuşdu. Sentyabrın 27-də X.

---

¹⁶⁵ Yenə orada, iş 57, v. 55 – 56.

¹⁶⁶ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri, s. 62;

Sultanov ADR Nazirlər Şurasına Ordubad sahəsinin beş erməni kəndinin icma qərarlarını göndərmişdi.

Avqustda isə ermənilərin şəhər bazarı rayonunda Naxçıvan sakinlərinə hücumlarına cavab olaraq bütün sülh xarakterli tədbirlərə əl atan və bu haqda ingilisləri xəbərdar edən Kəlbəli xan (ingilislər təsdiq edirdilər ki, ermənilər anlaşılmazlıqları sülh yolu ilə aradan qaldırmağa razı deyildirlər) döyüşə başlamaq əmri verdi. İki gün müddətində Naxçıvanda döyüşlər getdi. Üçüncü gün erməni kazarmaları hücumla alındı, daşnakların bütün qoşunu darmadağın edildi. Ermənilər bir neçə min adam, iki top, səkkiz pulemyot və bir zirehli qatar itirdilər. Naxçıvan xalq qoşununun qələbəsi haqqında Müsavat partiyasının informasiya bürosu 1919-cu il avqustun 30-da xəbər verirdi ki, Naxçıvan şəhəri erməni işğalçılarından təmizləndi. Naxçıvanlıların üsyanı və xalq qoşununun erməni nizami hərbi hissələri üzərindəki qələbəsi nəticəsində 800 erməni əsgəri və 8 zabiti əsiri alınmışdı.

Ermənilərin Naxçıvandan qovulması regionun ADR ilə əlaqələrini möhkəmlətdi. Bundan istifadə edən respublika hökuməti öz nümayəndəsi Səməd bəy Cəmillinskini buranın müvəqqəti general-qubernatoru təyin etdi. O isə dərhal Naxçıvan və Şərur – Dərələyəzdə yerli özünüidarənin əsaslarını möhkəmlətməyə başladı. Onun iqamətgahı müvəqqəti olaraq Ordubadda yerləşirdi.

1919-cu ilin avqust-oktyabrında Cəmillinskinin inzibati idarəsi çox xeyirli bir iş gördü. Üç qəzada (Ordubad, Naxçıvan və Şərurda) “diyarı idarə etmək üçün zəruri olan dövlət idarələri” açıldı və fəaliyyət göstərməyə başladı. Əgər əvvəllər əhali öz şikayətləri ilə şəxsən Kəlbəli xana müraciət edirdisə, Cəmillinskinin yaratdığı möhkəm qaydaya görə əhali müvafiq idarələrə müraciət etməyə başladı. Onun əmri ilə Xəlil bəy diyar qoşunlarının baş komandanı, Kəlbəli xan isə onun köməkçisi (eyni zamanda Naxçıvan qoşun dəstəsinin komandiri) təyin olundu.

İrəvan, Sürməli və Eçmiədzin qəzalarının qaçqınları fasiləsiz olaraq Naxçıvana axışırdı. Tam olmayan məlumata görə ancaq Vedibasardan Ordubadadək qaçqınların sayı 70 minə çatırdı. Bununla əlaqədar olaraq Cəmillinski B. Şahtaxtlının başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi təsis etdi. Bu komitə qaçqınların qeydiyyatı və yerləşdirilməsi, həmçinin onlara torpaq ayrılması ilə məşğul olurdu. Eyni zamanda komitə Azərbaycan hökumətindən xahiş edirdi ki, qaçqınlara pul, çörək və dava-dərmanla yardım göstərsin.

Dörd ay erməni nizami qoşunlarının hücumlarının qarşısını alan böyükvedililərə Cəmillinski xüsusi qayğı göstərirdi. Böyükvedililər müvəqqəti general-qubernatora müraciətlə bu rayonun xüsusi qəza elan olunmasını xahiş etdilər. Oktyabrda Cəmillinski bu rayonu mühasirə vəziyyətində elan etdi və ora ilə daimi telefon əlaqəsi yaradaraq böyükvedililərin döyüş sursatı və ərzaqla təchizi məsələlərini həll etdi.

Eyni zamanda Xanlar və Xəlil bəy Cəmillinskiyə möhkəm müqavimət göstərdilər. Səməd bəy Xosrov bəy Sultanova şikayətlənirdi ki, onun xəbəri

olmadan Kəlbəli xan bəylərin özbaşınalığından narazı olan azərbaycanlı kəndi Keçilinin əhalisini sakitləşdirmək üçün oraya hərbi dəstə göndərmişdir. Xəlil bəy də diyarın idarə edilməsi işlərinə qarışır, Cəmillinskinin sözlərinə görə, Azərbaycan hökuməti əleyhinə təbliğat aparırdı. Yəqin ki, öz idarəsini, Kəlbəli xanın tərəfdarlarını və Xəlil bəylə ətrafındakıları nəzərdə tutaraq Cəmillinski gileyənirdi ki, diyarda faktiki olaraq “üçhakimiyyətlikdir”. O şikayətlənirdi ki, “əhali general-qubernatoru və Azərbaycan hökumətini müdafiə etsə də”¹⁶⁷ bu şəxslərə qarşı müqavimət göstərmək üçün silahlı qüvvələri yoxdur.

Naxçıvanlıların istək və əhvali-ruhiyyələrini və amerikalıların burada öz general-qubernatorluğunu yaratmaq cəhdlərini nəzərə alan Azərbaycan hökuməti bu regionun statusu layihəsini işləyib hazırladı¹⁶⁸. Məlumdur ki, 1919-cu ilin iyul-avqustunda Naxçıvanda olan amerikalı polkovnik Rey Naxçıvan Milli Şurasının sədri Cəfərqulu xanla və türk nümayəndəsi Xəlil bəylə gizli danışıqlar aparırdı. Bu danışıqlarda məqsəd özünün burada Amerika general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasına tərəfdarlar tapmaq idi. O deyirdi: “Naxçıvan və Ermənistan üzərində qaldırılmış Amerika bayrağı onların düşmənlərində qorxu və hörmət yaradır”¹⁶⁹. Avqustun sonunda Zaqafqaziyada Britaniya qoşunlarının Amerika qoşunları ilə əvəzlənməsinin tərəfdarı amerikalı polkovnik Haskel Paris sülh konfransı və Antanta Müttəfiqlər Şurası adından Azərbaycan hökumətinə bildirdi ki, Şərur, Naxçıvan və Dərələyəz qəzaları xüsusi zona təşkil edir və bu ərazidə Amerika general-qubernatorluğu yaradılması layihəsi Ermənistanı ABŞ mandatı layihəsi ilə eyni vaxtda irəli sürülmüşdü.

Azərbaycan hökuməti indi də amerikalıların köməyi ilə daşnakların Naxçıvanı ələ keçirməyə cəhd göstərəcəklərindən ehtiyatlanırdı. Buna görə də Azərbaycan hökuməti öz layihəsində Naxçıvanın əhalisinin mənafeyini təmin etməyə çalışmışdı.

Bu layihəyə görə Azərbaycan hökuməti burada Amerika general-qubernatorluğunun elan edilməsi ilə razılaşırdı, lakin qəzaların yerli Milli Şura tərəfindən idarə edilməsi şərtini irəli sürürdü. İnzibati hakimiyyət tamamilə Milli Şuranın səlahiyyətində olmalı və general-qubernatorluq tərəfindən nəzarət edilməlidir. İnzibati idarə üstünlük təşkil edən millətdən təşkil olunmalı idi. ADR hökuməti mətbuat, vicdan, söz azadlığını, şəxsin və əmlakın toxunulmazlığını saxlamağı tələb edirdi. General-qubernatorluğun büdcə məsələsinə Azərbaycan hökuməti tərəfindən baxılması, çatışmayan məbləğin Azərbaycan xəzinəsi hesabına əlavə olunması təklif edilirdi. Region ərazisində Azərbaycanın pul nişanlarından istifadə olunmalı idi. Layihədə qeyd edilirdi: “Seçkilərin təşkilinə qədər general-qubernator əmin-amanlıq və qayda-qanun yaratmaq məqsədilə

¹⁶⁷ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 40, v. 144.

¹⁶⁸ Azərbaycan Respublikası, MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 4.

¹⁶⁹ Q. Mədətov. Göstərilən əsəri. s. 66.

sonuncuya (mətndə belədir – A. H) kömək üçün Azərbaycandan iki müşavir dəvət edir”¹⁷⁰. Culfa – Bakı dəmir yolunun çəkilməsi üçün ayrılmış zolaq Azərbaycan hökumətinin əlində olmalıdır. Bundan başqa əhalidən silahları almamaq və ərəzi-siyasi məsələlər ilə bağlı cinayətlərin hamısı üçün ümumi amnistiya elan etmək təklif olunurdu.

Beləliklə, Azərbaycan hökumətinin layihəsi Naxçıvan əhalisini ola biləcək erməni hərbi, siyasi və iqtisadi ekspansiyadan müdafiə edirdi. Lakin Azərbaycan hökumətinin layihəsi amerikalıları təmin etmirdi.

Sentyabrın 1-də Zaqafqaziya müttəfiqlərin ali komissarı Vilyam Haskelin Bürosu ADR Nazirlər Şurasının sədri N. Usubbəyova öz layihəsini təqdim etdi, layihə Naxçıvanda Şərur – Dərələyəz “neytral zonası” yaradılmasından bəhs edirdi. Bu layihəyə görə zona polkovnik Haskelin təyin etdiyi amerikalı qubernatorun idarəsində olmalı idi.

Haskelin “neytral zona” yaradılması haqqında birinci layihəsi yerli hakimiyyət orqanlarının tamamilə Amerika qubernatoruna tabeliyini nəzərdə tuturdu. Ən mühüm qurğular (dəmir yolu, teleqraf) onun idarəsi altına keçməli idi.

“Neytral zona”da yerli məmurlar amerikalı qubernator tərəfindən təyin olunacaqdır, mümkün olan kimi qubernator yerli məmurların seçki gününü müəyyən edəcəkdir...

...Şərur – Dərələyəz və Naxçıvan əyalətlərindən keçən İrəvan və İran sərhəddi arasındakı dəmir yolu və teleqraf tabe ediləcək və hərəkət üçün dərhal açılacaqdır. Bu dəmir yolu Amerika qubernatorunun nəzarəti altında olacaqdır.

...Böyük Vedinin tatar (azərbaycanlı – A. H) əhalisi amerikalı general-qubernatorun nəzarəti altında bu şəhərdən neytral zonada həmin əhali üçün yaradılmış şəhərə köçürüləcəkdir...”¹⁷¹.

Haskelin layihəsinə görə Şərur və Naxçıvan qəzaları amerikalı qubernatorun başçılığı ilə müttəfiqlərin idarəsi altında olan zonanı təşkil etməli idi. Həm də yerli hakimiyyətə qarşı törədilən “cinayətlər” üçün amnistiya verilirdi, lakin “bu amnistiya heç bir vəchlə ingilis hərbi hakimiyyətinə qarşı törədilmiş cinayətlərə aid edilmir”¹⁷². Qeyd edilirdi ki, “qubernator tərəfindən etibarsız elan edilənlər istisna olunmaqla”¹⁷³ göstərilən zonanın qəzalarında əhali tərksilah edilməyəcəkdir.

Beləliklə, amerikalı qubernator bu ərazidə bütün hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirirdi, bu hakimiyyət o qədər geniş idi ki, bütün bir rayonun əhalisini köçürmək hüququ vardı.

¹⁷⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 4 arx.

¹⁷¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 5 – 6.

¹⁷² Yənə orada, v. 5 – 6.

¹⁷³ Yənə orada, iş 93, v. 3.

Tezliklə müttəfiqlər komissarı ştabının rəisi Ceyms Rey elan etdi ki, 1919-cu il oktyabrın 23-dən Şərur – Naxçıvan rayonunda polkovnik Edmond L. Delenin başçılığı ilə general-qubernatorluq yaradılır.

Biləndə ki, Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın taleyi haqqında V. Haskellə danışıqlar aparır, bu geniş regionun əhalisi öz nümayəndələrini Tiflisdə toplayıb 10 bənddən ibarət tələbnamə tərtib etdi. 1919-cu il sentyabrın 9-da Cənub-Qərbi Azərbaycan müsəlmanlarının ümumi iclasının sədri Əli Səbri Qasimov, yerlilər cəmiyyətinin sədri Z. Məmmədov və nümayəndə heyətinin üzvü A. K. Nəcəfov tərəfindən imzalanmış tələbnamə N. Usubbəyova təqdim edildi¹⁷⁴. Bu bəndlərin əsasını Naxçıvanı ADR-in tərkibində saxlamaq tələbi təşkil edirdi. Bundan əlavə naxçıvanlılar Zəngəzurdan keçən Naxçıvan yolunun açılmasına kömək göstərməyi tələb edirdilər. Bu yolun açılmasına Kərçivan, Mehri və Asazor yolunun bağlanması üçün daşnaklar tərəfindən silahlandırılan üç erməni kəndi maneçilik törədir. Onlar həmçinin geri çağırılmış Azərbaycan nümayəndəsi Xan Təkinskinin İrəvana qaytarılmasını, Ermənistandan qovulmuş və sıxışdırılmış müsəlmanların Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsini xahiş edirdilər. Təəssüf ki, naxçıvanlıların bu təklifi ermənilər üçün əlverişli idi və onlar elə bunu gözləyirdilər...

Bundan başqa, 1919-cu il sentyabrın 9-da özlərini Sürməli, Milistan, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan və Ordubad rayonlarının nümayəndələri kimi təqdim edən Ə. S. Qasimov və K. M. Əsgərov polkovnik V. Haskelin yanında oldular, elə həmin gün 10 bənd daxil edilmiş memorandumu ona verdilər və xahiş etdilər ki, ali komissar və Azərbaycan hökumətinin başçısı arasındakı danışıqlar bu tələblər əsasında aparılsın.

Söhbət zamanı Haskel Əli Səbriyə sual verdi ki, Naxçıvanın və digər regionların əhalisi bu regionların erməni hökumətinə verilməsinə necə baxar? Buna cavab olaraq Əli Səbri bildirdi ki, əldə silah ləyaqətli ölümü üstün tutaraq bu hökuməti bütün qüvvələri ilə rədd edirlər. “Xalq öz qüvvəsilə azadlığa nail olmuş və qan tökmədən rayonlarımıza daxil olan qəsbkarları qovmuşdur. Özünün azadlığını əldə etmiş xalq doğma Azərbaycan hökumətinə belə onun arzusunu rədd edərək taleyini həll etməyə imkan verməz. Bu vəziyyət nəzərə alınmalıdır... Biz heç vaxt, bir dəqiqə də olsun özümüzü Ermənistan təbələri təsəvvür edə bilmərik. Biz ona görə azad olmamışıq ki, yenidən əsarət altına düşək”¹⁷⁵. Əli Səbrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə ermənilər tərəfdən zorakılıq edilməsi faktını inandırıcı şəkildə təsvir etməsinə baxmayaraq, Haskel Naxçıvanı daşnak respublikasına birləşdirmək cəhdini nəzərdə tutaraq amerikalıların erməni xalqının istifadə etdiyi hüquq və qanunlarla müsəlmanları da təmin edəcəkləri haqqında danışmaqda davam edirdi.

¹⁷⁴ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277. Siy. 2, iş 58, v. 6 – 6 arx.

¹⁷⁵ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277. Siy. 2, iş 58, v. 1 – 5.

Lakin tədricən Haskelin problemə münasibəti dəyişməyə başladı. Avqustun 21-də Haskel İrəvana gəldi. Müsəlmanların nümayəndələrini onun yanına buraxmadılar və bunu belə əsaslandırtdılar ki, erməni şəhər bələdiyyə raisindən icazə alınmalı idi. Avqustun 23-də Haskel İrəvandan gedərkən onun xahişi ilə Azərbaycan missiyasının məşhur ictimai xadim Əlixan Makinski onu müşayiət edirdi. Yolboyu o, Haskelə erməni zorakılıqları haqqında danışdı və missiyanın katibi Mirbabayevin yazdığı dağıdılmış və qarət edilmiş azərbaycanlı kəndlərinin siyahısını ona verdi. Haskel Makinskiyə diqqətlə dinlədi, Eçmiədzin qəza komissarının həbsi barədə əmr verdi və öz adyütantını yenidən dağıdılmış kəndlərə göndərdi. Son nəticədə Mirbabayevin məlumatına görə, Haskel ermənilərin hərəkətlərindən möhkəm hiddətləndi və müvafiq tədbirlər görəcəyini vəd etdi.

Bakıya gəldikdən sonra Haskel Nəsim bəy Usubbəyov və Məmməd Yusif Cəfərova danışqlar apardı. Danışqlar nəticəsində bütövlükdə diyar əhalisinin mənafeyini nəzərə aldı və buna görə də ADR rəhbərliyi tərəfindən yüksək qiymətləndirilən Naxçıvan və Şərur – Dərələyəz qəzalarının müvəqqəti idarə edilməsinin əsas müddəaları dəqiqləşdirildi. Danışqların sonunda N. Usubbəyov Haskeldən xahiş etdi ki, şərtlərin rəsmi mətnini rəhbərlik tərəfindən imzalanmaq üçün Azərbaycan hökumətinə də versin. Haskel 1919-cu il sentyabrın 1-də Tiflisdə imzalanan müqavilənin dəqiqləşdirilmiş mətnini təqdim etdi¹⁷⁶.

Lakin 1919-cu il sentyabrın 27-də Haskel Azərbaycan hökumətini özünün “neytral zona” yaradılması haqqında layihəsi ilə tanış etdi, bu layihə əvvəlki iki layihədən bir sıra əhəmiyyətli detalları ilə fərqlənirdi. Onun təklifi ilə “hər bir zonada” indi əhalinin proporsional nümayəndəliklərindən ibarət Mərkəzi Şura yaradılmalı idi. Culfa-Bakı dəmir yolu neytral zolaq hesab edilirdi. Ən əsas o idi ki, Haskel naxçıvanlıların tərki-silah edilməməsi ilə razılaşırdı.

İki gündən sonra, sentyabrın 29-da Haskel M. Cəfərovdan rəsmi cavab aldı ki, respublika hökuməti general-qubernatorluğun əleyhinə deyildir, “lakin təklif edilən şərtlərin bəzi bəndləri etiraza səbəb olur, bunlar haqqında mən Sizə əlavə məlumat verəcəyəm”¹⁷⁷.

Azərbaycan hökumətinin dönməzliyindən qəzəblənən Haskel sentyabrın 30-da kəskin bir teleqramla cavab verdi. Teleqramda bildirirdi ki, Azərbaycanın Amerika zonasının idarə edilməsi şərtlərini müəyyənləşdirmək hüququnu tanımır və ADR-in tənqidləri onun təyin etdiyi şərtləri dəyişdirməyəcəkdir. “Bu zona yaradılacaq və Şərur, Naxçıvan dairələri buraya daxil ediləcəkdir, - deyərək Haskel elan edirdi. – Şərtlər Sizi ancaq siyasətdən xəbərdar etmək (seçmə mənimdir – A.H) və Sizin loyallıq sürətdə razılaşaçağına və Amerika qubernatoruna, xüsusilə də sülh və qayda-qanun yaradılması işlərində kömək göstərüb-göstərməyəcəyinizə,

¹⁷⁶ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277. Siy. 2, iş 18, v. 18 – 18 arx.

¹⁷⁷ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 92, v. 2.

müdafə edib-etməyəcəyinizə əmin olmaq məqsədilə göndərilmişdir. Dərhal teleqraf cavabı tələb olunur, çünki yaxın günlərdə mən Parisə getməyə hazırlaşırım. Burada mən mübahisəli qəzalara Sizin tam mülkiyyətli iddialarınızı təqdim etmək niyyətindəyəm, ancaq bu şərtlə ki, Sizin hökumət bu müvəqqəti razılığı müdafə etsin”. Haskel hiss ediləcək dərəcədə təzyiq göstərirdi. Naxçıvanın neytral zonanın yaradılmasını ADR-i Denikinin təhlükəsindən xilas etmək imkanı ilə əlaqələndirirdi: “Hələ ki, Naxçıvan və Şərur qəzaları da daxil olmaqla neytral zona yaradılması və ya digər məsələlərin həlli üçün mən heç bir tədbir görməyəcəyəm”¹⁷⁸. Bunu o, Tiflisdə görüş zamanı ADR-in hərbi naziri S. S. Mehmandarova da bildirmişdi.

Haskelin bu demarşına cavab olaraq Respublika XİN-i bildirdi ki, ilkin fikrində qalır, lakin Azərbaycanın ayrılmaz hissəsini təşkil edən qəzaların idarə olunması üzrə onun göstərişlərini əksinə çıxmayacaqdır.

Daha sonralar, 1919-cu il oktyabrın 4-də ADR-in daxili işlər naziri M. Y. Cəfərov V. Haskelə rəsmi məktub göndərdi. Məktubda o, razılığın konsensus əldə edilmiş şərtlərinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar təəccübünü bildirir və qeyd edirdi: “Hökumətim yeni müzakirələr zamanı onun prezident Vilsonun öz adından və müttəfiq dövlətlər adından elan etdiyi xalqların öz müqəddəratını təyin etmək prinsipinə əsaslanan iddialarının təmin olunacağına ümidini itirmir”¹⁷⁹. Beləliklə, ADR hökuməti ümid edirdi ki, amerikalıların mövqeyi obyektivlik tərəfə dəyişəcəkdir. Haskelin son dərəcə obyektiv olmaq və Qafqazda demokratik idarəetmə formasını saxlamaq arzusu belə ümid etməyə əsas verirdi.

Sentyabrın 30-da İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyətinin sədri Sultanov yerli əhalini Haskelin amerikalı qubernator təyin etməklə neytral zona yaratmaq təklifi ilə tanış etmək məqsədilə Naxçıvana gəldi. Sultanov Naxçıvanın müvəqqəti general-qubernatoru S. Cəmillinski, ordu komandanı Xəlil bəy və Naxçıvan döyüş dəstəsinin komandiri Kəlbəli xan Naxçıvanski ilə görüşdü və onlar qarşısında məruzə ilə çıxış etdi.

Bu vaxt polkovnik Haskelin nümayəndəsi – general Robinson da Naxçıvanda idi, o da buraya həmin məqsədlə gəlmişdi. Sultanov və Cəmillinski 12 bənddən ibarət cavabı Robinsona təqdim etdilər. Cavabda qeyd edilirdi ki, əhalisi Azərbaycan türkləri olan Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz rayonları, Vedibasar və Milistan Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Bu rayonların azərbaycanlıları ADR qanunlarını rəhbər tutaraq özləri özlərini idarə edirlər. Öz azadlıqlarını qanla qazanan naxçıvanlılar ABŞ-ın nümayəndəsini burada “general-qubernator kimi yox, bizim içərimizdə yaşayaraq ermənilərin bizim vəhşiliyimiz və mədəniyyətsizliyimiz, digər millətlərə qarşı dözülməzliyimiz haqqında

¹⁷⁸ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 70.

¹⁷⁹ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 18, v. 18.

informasiyalarının yalan olduğuna inanan bir nümayəndə kimi”¹⁸⁰ görməyə şad olurlar. Naxçıvanlılar qeyd edirdilər ki, onların iradəsinin əksinə olaraq onları ermənilərin hakimiyyətinə verənləri öz düşmənləri hesab edirlər və onları əldə silah qarşılayacaqlar “və düşmənlərimiz bizim evlərimizə meyidlərimizin üstündən keçib daxil olacaqlar”.

Robinson Əli xan Makinskinin müşayiətilə gedəndən sonra zabıt və tərcüməçisi ilə birgə Amerika generalı Mozetey Naxçıvana gəldi. Mozetey Cəmillinskiyə məlumat verdi ki, buradakı hadisələri yerindəcə öyrənib Paris sülh konfransına məlumat vermək üçün ezam olunmuşdur.

1919-cu il oktyabrın 7-də Qarabağ general-qubernatoru X. Sultanova göndərdiyi gizli məlumatında Cəmillinski Mozeteyin dediyi sözləri təkrar edərək yazırdı ki, amerikalıların torpaq və adamları çoxdur və onlar buraya diyarı zəbt etmək məqsədilə gəlmirlər, əgər əhali arzulasa və sülh konfransı məcbur etsə burada qalarlar.

Mozetey ilə danışıqlara başlamazdan Cəmillinski müşavirə çağırırdı, bu müşavirədə Xəlil bəy, Kəlbəli xan və qubernator dəftərxanasının müdiri Məmmədov iştirak edirdilər. Məsləhətləşdikdən sonra onlar qərara gəldilər ki, Mozeteyə bir sıra mühüm faktlar haqqında məlumat versinlər. Bu məlumatların mahiyyəti onda idi ki, Avropa və Amerikadakı diasporuna, habelə Avropa mətbuatına arxalanan ermənilər heç bir iftiradan çəkinməyərək Naxçıvandakı hadisələr haqqında yalan təsəvvür yaradırlar; Naxçıvanda müsəlmanlar əksəriyyət təşkil edir, işi qan tökülməsindən çətin buradakı qısamüddətli erməni inzibati idarəsi isə özünün zəifliyini göstərir. Cəmillinski qeyd etdi ki, erməni ərazilərində yaşayan azərbaycanlılara qarşı pis münasibət göstərilirdiyi haqqında xeyli faktları vardır, hazırda ermənilər faktiki olaraq Naxçıvanla müharibə vəziyyətindədirlər (misal olaraq Böyük Vedi hadisələri göstərilmişdi). Göstərilirdi ki, Naxçıvan ADR-ə birləşmişdir, bu demokratik respublikanın adı və qanunu ilə idarə edilir, “çünki bizi dil, ədəbiyyat, din, xalq adətləri və bir çox başqa şeylər birləşdirir”. Daha sonra o, Mozeteyin diqqətini buna cəlb edirdi ki, Ermənistanda anarxiyadır. Naxçıvanda isə sakitlikdir və xahiş edirdi ki, “özünüidarəyə daha çox kimin hüququ və qabiliyyəti çatdığını yəqin etsinlər”.

Naxçıvanda ikən Mozetey Ermənistandan buraya yerləşdirilməyə, ərzağa, paltara, dava-dərmana ehtiyacı olan çoxsaylı qaçqınların gəlməsinin şahidi oldu.

On bir bənddə öz əksini tapmış bütün bu faktları Cəmillinski Təbrizdəki Amerika konsuluna və müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə göndərdi. Oktyabrın 1-də İrəvana qayıdan Əli xan Makinski ADR-in Ermənistandakı nümayəndəsi A. Haqverdiyevə naxçıvanlıların məktubunu gətirdi, məktubda qaçqınlar üçün ərzaq, pul, dava-dərman göndərilməsi xahiş edilirdi. ADR-in diplomatik nümayəndəliyi

---

¹⁸⁰ Azərbaycan Respublikası SPİH MDA, f. 277, siy. 2, iş 57, v. 73 arx.

Naxçıvanla daimi əlaqə yaratdı və respublika XİN-dən xahiş etdi ki, Naxçıvana çatdırılacaq məktub, pul, bağlama və ərzaq yükləri onun vasitəsilə göndərsin.

Oktyabrın 20-də Robinson Naxçıvana qayıtdı və xəbər gətirdi ki, buraya Amerika general-qubernatoru təyin edilməsi barədə Azərbaycan hökuməti ilə razılıq əldə edilmişdir. Sonra polkovnik Rey Naxçıvana gələrək məlumat verdi ki, xarici işlər naziri M. Y. Cəfərovun 3 oktyabr və Xatışovun 23 oktyabr tarixli məktublarına əsasən general-qubernator təyin edilmişdir. Azərbaycan parlamentinin nümayəndələri də Naxçıvana gəlməli idilər, Reyin dediyinə görə onlar “gəcikirdilər”.

Rey özü ilə bəyannamə gətirmişdi və onun dərc olunmasını xahiş edirdi. Səməd bəy Cəmillinski və Kəlbəli xan Naxçıvanski buna qəti etiraz etdilər. Onların fikrincə problemin həlli üçün 12 bənddən ibarət yuxarıda adı çəkilən cavab əsas ola bilərdi.

Belə olduqda polkovnik Rey səhər xalqı yığmağı xahiş etdi, o özü onlarla danışmaq istəyirdi. Oktyabrın 23-də Milli Şura çağırıldı. Şurada Vedibasər, Şərr və Ordubadın da nümayəndələri iştirak etdilər. Onlar yazılı şəkildə polkovnik Reyə məlumat verdilər ki, “xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir”.

Elə həmin gün Haskel erməni nazir-sədri Xatışovdan rəsmi cavab aldı. Cavabda deyilirdi ki, ingilis ali komandanlığının sərəncamı ilə Şərr – Naxçıvan rayonunun “mübahisəsiz olaraq Respublikanın mülkiyyətinə və idarəsinə” verilməsinə baxmayaraq, o, ali komissarın təkliflərinə uyğun olaraq həmin rayonun Amerika qubernatorunun müvəqqəti idarəsinə verilməsinə razılığını bildirir. Lakin məktubun sonunda Xatışov demoqoqcasına bu rayonun Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğunu xatırladı.

Ertəsi gün polkovnik Rey mövqeyini dəyişdi, elan etdi ki, polkovnik Dellin general-qubernator kimi yox, Naxçıvan hökuməti yanında müşavir və qaçqınlara yardım üzrə nümayəndə (...) kimi qalmasına razıdır. O, Cənub-Qərbi Azərbaycan müsəlmanlarına səmimi münasibət göstəriləcəyinə inandırır.

Təbiidir ki, amerikalılar daşnak hərbiçilərinin cinayətlərinə iltifatla yanaşırdılar. Azərbaycanın əks-kəşfiyyatının agentləri 1919-cu il iyulun 20-də İrəvandan xəbər verirdi: “Ermənistanda güclü səfərbərlik gedir... Xatışovla uzunmüddətli söhbətlər etmişəm və o öz hərəkətlərini düzgün hesab edir, ingilis polkovniki Plauton və Amerika missiyası bu hərəkətləri təqdir edirdilər”¹⁸¹.

Hətta Amerika nümayəndəsi Azərbaycanın dinc əhalisinə soyğunçu hücumlar etməyə yollanan daşnak qoşunlarının paradını qəbul etmişdi. Baş ştabın rəisinə yazdığı 12 dekabr 1919-cu il tarixli raportunda Azərbaycan zabiti məlumat verirdi: “Bu yaxınlarda (10 – 12 gün) Dronun əmri vardı ki, bütün mauzerçilər cəbhəyə - Zəngəzura göndərilmək üçün toplansınlar, onları Dro özü aparmalı idi.

---

¹⁸¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA f. 970, siy, 1, iş 54, v. 74.

Mauzerçilər toplandılar. Qoşunlar Zəngəzura göndərilməmişdən qabaq İrəvanda qoşunların paradı keçirildi və Xatısov, Amerikanın nümayəndəsi və könüllü ordunun nümayəndəsi Zangeviç paradda iştirak edirdilər¹⁸².

Amerikalıların işə qarışmağı belə, ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına hücumlarını dayandırmadı. Bu hücumlar elə həmin miqyasda davam edir, bəzi hallarda isə daha da genişləndirdi. Bununla belə respublikanın mərkəzi Bakıda ermənilər erməni dövlətinin acınacaqlı vəziyyəti haqqında fəryad qoparırdılar. “Ermənistan acından ölür. Hər gün minlərlə qurban verilir. Ölkə adamsız qalmaq təhlükəsi qarşısındadır”. Erməni deputatları, hətta Azərbaycan parlamentində də boşboğazlıq edirdilər: “Əgər yaxın həftələrdə kömək gəlməsə, əhalinin 50%-i bir ay ərzində məhv olacaqdır”. (“Azərbaycan” qəzeti, № 25, 1919).

ABŞ-in ermənipərəst dairələrinin nöqtəyi-nəzərini daha dəqiq ifadə edərək senator Bora çıxışlarının birində demişdi: “Birləşmiş Ştatlar bu məsələnin (Ermənistan mandati haqqında – A. H) müzakirəsinə başlamazdan əvvəl Fransa və İngiltərə qoparılmış əraziləri (?) Ermənistan qaytarmalıdır. Ölkəni belə qarət etmək, necə ki, Ermənistanı ediblər, sonra da onu digər dövlətin himayəsinə vermək yolverilməzdir”¹⁸³. Hələ amerikalılara Ermənistandakı azərbaycanlıların vəziyyəti yaxşı məlumdur. Elə himayə nazirliyinin səlahiyyətli müvəkkili Makinskinin 9 sentyabr 1919-cu il tarixli müfəssəl məruzəsini xatırlamaq kifayətdir. Bu məruzə nazir Klenevskinin qərarı ilə ingilis dilinə tərcümə edilmiş və Haskelə göndərilmişdi. N. Usubbəyova yazdığı qoşma məktubda Klenevski qeyd edirdi ki, bu məruzə Ermənistandakı müsəlmanların bədbəxtliklərinin dəhşətli şəklini əks etdirir. Ancaq Yeni Bəyazid, Eçmiədzin və İrəvan qəzaları üzrə ev-eşiksiz qalmış, müflisləşmiş müsəlmanların sayı 150 minə çatmışdır. Bu bədbəxtlərin bir çoxu xilas olmaq üçün Naxçıvana qaçmışdır, lakin senator Bora kimi ermənipərəstlər buranı “talan edilmiş” ermənilərə qaytarmaq arzusundadırlar.

Səməd bəy Cəmillinski ADR-in Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsinə yazdığı gizli məlumatlarda dəfələrlə bildirmişdilər ki, Naxçıvana gəlmiş qaçqınlar daşnakların təsvirəgəlməz vəhşiliklərindən danışirlar. Ermənistanın bəzi kəndlərində bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

“Azgınlıq və sıxışdırılmaqdan əziyyət çəkən azərbaycanlılar İrəvan qəzasından Aralıq – Baş Keçid rayonlarına, Şərur və Naxçıvan qəzalarına qaçırdılar, burada qaçqınların sayı 100 minə çatmışdı. Hər gün onların 300 nəfəri yaralardan, xəstəlik və aclıqdan ölürdü. Cəmillinski məlumat verirdi ki, Naxçıvan diyarının qaçqınları üçün Azərbaycan hökumətinin hələ qışda ayırdığı iki milyon manatdan ancaq 400 mini aprelə gəlib buraya çatmışdır, qalanı isə şərəfsiz şəxslər tərəfindən mənimsənilmişdir. 1919-cu ilin oktyabrında Cəmillinski bu şəxsləri qanuni məsuliyyətə cəlb etdi.

¹⁸² Azərbaycan Respublikası MDƏYTA f. 970, siy. 1, iş 61, v. 11 – 12.

¹⁸³ “Deyli Meym” qəzeti. 26 may 1920.

Oktyabrın sonunda Cəmillinski Azərbaycan hökumətinə məlumat verirdi ki, Naxçıvanla sərhədə əvvəlki kimi erməni qoşunları cəmləşir. Ordubad yaxınlığındakı Oxçu, Şabadin və Kiç rayonlarında, həmçinin Zəngibasarda ermənilər azərbaycanlılara silahı təhvil vermək haqqında ultimatum veriblər. Daşnaklar Vedibasar rayonunu da rahat buraxmırdılar, bura Qarsdan gətirilən ağır toplarla atəşə tutulurdu.

Naxçıvanın ağır vəziyyətini nəzərə alan Azərbaycan hökuməti vəd etmişdi ki, 6 min əsgəri silahlandırmaqda Cəmillinskiyə kömək göstərəcəkdir. Vəziyyətin kəskinliyini nəzərə alan amerikalılar bir qrup zabiti polkovnik Han Pirin başçılığı ilə Naxçıvana göndərmək qərarına gəldilər. Lakin onların Naxçıvana gəlişi əks reaksiyaya səbəb oldu, çünki əhali Britaniya nümayəndələri kimi, onların da simasında daşnak işğalçılarının tərəfdarlarını görürdü. Qubernatorluğun binası qarşısına toplanan naxçıvanlılar Naxçıvana gələn zabitlərin dərhal geri qayıtmalarını tələb etdilər. Amerikalı general-qubernator özündən əvvəlki qubernatorlar kimi şəhəri tərk etdi və şəhərdən üç kilometr aralıda, kazarmada yerləşdi. Kifayət qədər hərbi qüvvənin olmaması üzündən onun hakimiyyəti Naxçıvan şəhəri ilə məhdudlaşdı. Əhalinin rəğbət və hörmət bəslədiyi S. Cəmillinski də burada idi. Qəzalara Milli Şura silahlı dəstələrinin komandirləri – Kəlbəli xan, Kəblə Muxtar Nehrəmi və s. rəhbərlik edirdilər.

Noyabrın sonunda amerikalılar general-qubernatorun hakimiyyətini gücləndirmək cəhdi göstərdilər. V. Haskelin şəxsi nümayəndəsi polkovnik Rey yenidən şəhərə gəldi, o, S. Cəmillinski və Milli Şura ilə olan ziddiyyətləri aradan qaldırmalı idi. Aparılan danışıqlar zamanı Naxçıvan rəhbərləri Reyi razı saldılar ki, E. Delinin Naxçıvanda statusu yerli hökumət yanında ABŞ müşaviri kimi müəyyən edilsin. Beləliklə, Deli və Reyin missiyası süquta uğradı, amerikalıların Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

Elə bu zaman ermənilərin Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi davam edirdi. 1919-cu ilin noyabrında erməni işğalının yeni mərhələsi başlandı, Naxçıvanla Ermənistan sərhədində yeni müharibə qızıışmağa başladı.

1919-cu il noyabrın 18-də Panis və Kürdikən erməni kəndlərinin sakinləri Oxçu müsəlmanlarına məxsus mal-qara sürüsünü apardılar. Mehri və Qafan rayonlarının hərbi hissələrinin komandiri Boronyans sakinlərin şikayətinə onları aldadan bir məktubla cavab verdi. Sadələvh sakinlər məkrli Boronyansa inanaraq noyabrın 19-da “danışmaq və mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmaq üçün” öz nümayəndələrini erməni kəndi Panisa göndərdilər. Bu nümayəndələr arasında Molla İdris, Əziz Bəy, Rüstəm bəy, Şeyx Əli, Cəmil bəy, Mövlamverdi var idi. Təbii ki, müsəlmanların bu nümayəndələri qurulmuş tələyə düşdülər. Ermənilər onları həbs etdilər və kəndə iki məktub göndərdilər, biri cəmiyyətin, digəri – Mustafa Cəfərovun adına, məktubda təslim olmaq, onların hökumətini tanımaq və silahı təhvil vermək təklif olunurdu. Bundan başqa ermənilər məktubda bildirirdilər ki, əgər müsəlmanlar könüllü təslim olsalar onların həyatının və əmlakının

təhlükəsizliyi təmin ediləcəkdir. Aydındır ki, bu, təmiz yalan idi, lakin müsəlman kəndlərinin əhalisi, beş-altı adam istisna olmaqla, həm özlərini, həm də həbs edilən nümayəndələri xilas etmək üçün təslim olmaq qərarına gəldilər.

Noyabrın 19-da, yəni elə həmin gün xalqın bu qərarından sonra gündüz saat 12 üçün erməni komissarı Amazasp 40 süvari ilə kəndə gəldi, onların ardınca erməni hərbi hissələri kəndin ətrafında mövqə tutdular. Bədbəxt kəndlilər komissarı duz-çörəklə qarşıladılar, nahara qonaq etdilər, yemək vaxtı Amazasp çörəyə and içdi ki, əgər müsəlmanlar yığılıb Ermənistan hökumətinə sədaqətə xidmət edəcəklərinə and içsələr ermənilərin onlara qarşı münasibəti “lap yaxşı olacaqdır”. Nahardan sonra kəndin bütün kişi əhalisi karvansaranın həyatına yığıldı ki, məscidə gedib ermənilərə and içsin...

Lakin elə bu zaman silahsız sakinləri vəhşicəsinə qırmağa başladılar. Atəş açıldıqdan sonra sağ qalan yaralıları süngü ilə öldürdülər. Sonra qadın və uşaqları bir yerə yığan erməni vəhşiləri onları zorlamağa, işgəncə verməyə, öldürməyə başladılar. Səməd bəy Cəmillinski özünün 5 dekabr 1919-cü il tarixli raportunda bu vəhşiliklər haqqında yazırdı: “Cəsarətlə demək olar ki, belə bir hadisə heç vəhşi xalqların tarixində də olmamışdır. Müdafiəsiz qadınların, hətta balaca qızların başına nələr gətirilmişdi...”¹⁸⁴. Bu kənddən yalnız 3 nəfər salamat qalmışdı. Onlardan ikisi əvvəlcədən kənddən çıxmışdı, birini isə ermənilər buraxıb demişdilər: “Müsəlman kəndlərinə get və de ki, erməni hökumətini tanımayanları bu aqibət gözləyir”. Kəndin bütün sakinləri – qocalar və uşaqlar – min beş yüz adam məhv edilmişdi.

Bu vaxt belə vəhşi və qəddar əməliyyatlar başqa kəndlərdə də keçirilirdi. Şabadın kəndindən ancaq 8 kişi və 7 qadın xilas ola bilmişdi. Atqız kəndinin sakinləri qaçmaqla canlarını qurtardılar, lakin Ordubad və Kızılderəsi yolunda 167 adam, əsasən qadınlar və uşaqlar donmuşdu. Dörd kəndin (Şabadın, Pirdovdan, Atqız və Oxcu) dörd min sakinindən yalnız 261-i sağ qalmışdı. Cəmillinski xəbər verirdi ki, “hazırda onlar Ordubadda çox böhranlı və acınacaqlı bir vəziyyətdədirlər”.

Xəlil bəyin və Kəlbəli xanın başçılıq etdikləri silahlı dəstələrin hücumları müvəffəqiyyət qazanmadı, o günlərdə Bazarçay yaxınlığındakı əməliyyat da iflasa uğradı, 1919-cu il noyabrın 25 – 26-da Məzrə kəndi yaxınlığındakı hərbi əməliyyat da uğurlu olmadı.

Noyabrın 30-da Cəmillinski Ordubad qəza rəisindən telefoqram aldı ki, ermənilər dörd müsəlman kəndini yerlə-yeksan edəndən sonra yolları üstündəki Dırnıs kəndini məhv etmək, Yuxarı və Aşağı Akulis, Danaqırt və Cananab kəndlərini erməni kəndləri ilə birləşdirmək, sonra isə Ordubad və Culfanı hədələmək qərarına gəliblər.

---

¹⁸⁴ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 78, v. 11

Ordubad istiqamətində ermənilərin hərəkətini dayandırmaq və onların diqqətini Kiğıdərəsi və Qafan rayonundan yayındırmaq üçün Xəlil bəy Əlincəçay taboruna və Ordubaddakı hərbi hissələrə əmr etdi ki, erməni quldur dəstələrinin əleyhinə çıxış etsinlər. Noyabrın 26-da taborun döyüşçüləri düşməni geri oturdub Varmaznyar və Ələkli kəndlərini tutdular, lakin onların irəliyə hərəkəti Xəlil paşanın əmri ilə dayandırıldı. Mənə elə gəlir ki, bunun əsas səbəbi hərbi sursatın kifayət qədər olmaması idi. Belə ki, müvəqqəti general-qubernatorun raportunda sonra məlumat verilirdi ki, Bəyazid və Ərzuruma “çox ehtiyac duyduğumuz” hərbi və tibbi ləvazimat gətirmək üçün karvan göndərilmişdi, lakin uzun müddət ərzində bu karvandan heç bir xəbər yox idi.

Hərbi məsələlərdə və diyarın müdafiəsinin təşkilində Xəlil bəy xeyli iş görmüşdü. O zaman Cəmillinski Xəlil bəyi belə səciyyələndirirdi: “Hazırda yeganə ümidim onadır”.

Elə bu zaman Naxçıvan diyarını ADR-dən qoparmaq üçün ingilislər tədricən fəaliyyətlərini genişləndirmişdilər. 1919-cu il dekabrın 2-də Naxçıvanın müvəqqəti general-qubernatoru Naxçıvandan olan İran agentindən rəsmi məlumat aldı ki, hökumət sərhədlərə öz mənurlarını göndərib ki, İrana qaçan müsəlmanları qəbul etsinlər. Bununla yanaşı Naxçıvandan olan qaçqınlara məskən salmaq üçün torpaq sahələri və “hər cür yardım” təklif edilirdi. Müvəqqəti general-qubernator narahatlıqla qeyd edirdi: “Bizim qaçqınlara qarşı İranın bu cür gözlənilməz diqqətli və rəhmlı münasibətində mən Naxçıvan diyarını respublikamızdan qoparmaq məqsədi güdən ingilislərin siyasi astarını görürəm”¹⁸⁵.

Naxçıvandakı işlər haqqında ADR hökumətinə daha ətraflı məlumat çatdırmaq məqsədilə 1919-cu ilin dekabrında Qarabağ general-qubernatoru X. Sultanovun yanına gizli məruzə ilə Naxçıvan general-qubernatorluğunun əməkdaşı göndərilmişdi.

Səməd bəy Cəmillinskinin fəaliyyəti üzərində ətraflı dayanmaq lazımdır. Diyarın ağır vəziyyətdə düşmənin hücumlarına cavab verməsinə baxmayaraq, o öz qarşısına məqsəd qoymuşdu ki, “yerli başçıların yardımı ilə diyarda mövcud olmuş və indi də mövcud olmaqda davam edən anarxiyaya son qoysun və bununla da son illərdəki hadisələrdən əzab çəkən xalqı mənəsbəpərəst, qanıçan, həris şəxslərin ağır zülmündən xilas etsin”¹⁸⁶. Vəzifədə olduğu müddətdə Cəmillinski yerli məmurların vəzifələrindən sui-istifadə halları ilə rastlaşmışdı, bu şəxsləri o, “zalım, şərəfsiz, mənəviyyatsız yaramazlar”¹⁸⁷ adlandırırdı. Hələ 1919-cu il dekabrın 5-də Qarabağ general-qubernatoru X. Sultanova göndərdiyi raportunda diyardakı mürəkkəb vəziyyət haqqında məlumat verir və anarxiyanı əsas təqsirkar hesab edirdi: “Deyirdim, deyirəm və gələcəkdə diyarda vəziyyət tamamilə dəyişməyincə yenə

¹⁸⁵ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 78, v. 13.

¹⁸⁶ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894. Siy. 10, iş 78, v. 1

¹⁸⁷ Yenə orada.

deyəcəyəm, baş verən şər işlərin hamısı Azərbaycan zabitinin şərəfini ləkələyən xan oğlu Kəlbəli xanın diyarda olması ilə izah edilir.”¹⁸⁸ . Daha sonra Səməd bəy yazırdı: “Mənim əvvəlki məlumatlarımdan sizdə yəqin ki, özünü dahi sərkərdə, ulu babasının layiqli övladı hesab edən bu zalım, kəmağıl, yarıdəli xan haqqında təsəvvür yaranmışdır. O özünü diyarın ağası, diyarın sakinlərini isə vəzifəsi bütün qiymətli və dəyərlı nə varsa hamısını əlahəzrət xanın ayaqları altına tökmək olan qulları hesab edib və etməkdədir. Hər gün – intrıqa və münəqişələr. Ayrılmış şüurlu elementlər xanın zülmündən qurtarmağa can atır və xılası Azərbaycan respublikasının ağışunda görürlər”¹⁸⁹ .

Beləliklə, bu sənədlər və onlardakı faktlar Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət strukturları nümayəndələri ilə yerli feodal əyanlar arasındakı ziddiyyətlərdən xəbər verir. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, Naxçıvan diyarının əhalisi arasında feodal əsarətindən qurtarıb demokratik qaydaların qurulmasını istəyən çox idi. Əlbəttə, diyarın bütün əhalisi xan zülmünün aradan götürülməsinin vacibliyini hələ tamamilə dərk etmirdi. Belə bir şəraitdə bütün qüvvələrini yeni, demokratik qaydaların qurulmasına sərf edən ADR-in rəsmi nemayəndələri və dövlət məmurları demokratik ideyaların yayıcılarına çevrildilər. Elə həmin rapordakı qeyd edilirdi: “Bu, sonuncu isə avam adamların qarşısında mənim Vətənimizi nüfuzdan salmağa çalışır və mədəni respublikaya layiq olan (kursiv mənimdir – A. H) qaydaların yaradılmasına imkan vermir ki, Azərbaycanın dövlət olmadığını təsdiq etmək üçün səbəb və əsas olsun. Demişəm və yenə təkrar edirəm: Kəlbəli xan Azərbaycanı nəinki tanımır, hətta onu ələ salır, yenə təkrar edirəm, hər vəchlə onu nüfuzdan salmağa çalışır”¹⁹⁰ .

Təbiidir ki, ADR nümayəndələrinin fəaliyyətinə maneçilik göstərən Kəlbəli xan həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən şah İrana daha çox meyl edirdi. Beləliklə, Azərbaycan hökumətinə məlum oldu ki, Culfada yerləşən böyük sement anbarından Kəlbəli xan çirkin əməllər üçün istifadə edir. Kəlbəli xan, bu anbarı qoruyan, özlərini əsgər adlandıran mühafizəçilər bütün sementi İrana satırdılar. Bunu bilən Naxçıvan general-qubernatoru S. Cəmillinski ADR sənayesi üçün zəruri olan bu xammalın mühafizəsindən ötrü qəti göstəriş verdi və Culfa sement anbarını qorumaq üçün yerli sakinlərdən təşkil edilmiş muzzdlu qarovulçular təyin etdi. Oğurluq xeyli azaldı. Sementin İrana göndərilməsi və satılması minimuma qədər azaldıqda sementin qiyməti sürətlə qalxdı və az müddətdə bir çəlləyin qiyməti min manat oldu. Bu vaxt Naxçıvanda Kəlbəli xanın qohumu, Maku xanlığında böyük malikanələrə malik Kamilpaşa xan peyda oldu. Kəlbəli xanın tərəfdarları general-qubernatora hər cür təzyiq göstərərək onu Kamilpaşa xana 750

---

¹⁸⁸ Yenə orada, v. 2

¹⁸⁹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 78, v. 2.

¹⁹⁰ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 89, siy. 10, iş 78, v. 2.

çəllək sement verməyə məcbur etdilər. Sonra elə bu yolla sementin böyük bir hissəsi Kəlbəli xanın daha üç qohumuna verildi.

Kəlbəli xan general-qubernatoru saymırdı. General-qubernatorun xəbəri olmadan o, Dairə gömrük inspektoruna və Culfa gömrükxanasının raisinə əmr vermişdi ki, təcili sürətdə sement vaqonlara yüklənsin və İrana göndərilsin. Məmurlar general-qubernatorun dəftərxanasında təhqir edilir, o da bütün bunlara dözməli olurdu.

Naxçıvanın erməni işğalı zamanı ermənilərin qızğın tərəfdarı şəhər raisi Böyük xan Naxçıvanskiyə mirab və cüvarları saxlamaq üçün ermənilər tərəfindən 15 min manat pul verilmişdi. Böyük xanın bu pulun 12 minini mənimsədiyi məlum olanda Cəmillinski göstəriş verdi ki, bu sui-istifadə haqqında istintaq başlansın. Onda Kəlbəli xan başqa şəxslər vasitəsilə general-qubernator dəftərxanasının müdirinə hədə-qorxu gələrək təhqiqatın dərhal dayandırılmasını tələb etdi.

Kəlbəli xan öz məmurlarına saxta sənədlər verdiyi ki, onlar ADR-dən xidmətləri üçün pul alsınlar. Məsələn, o, keçmiş komendant Xanlar xan İrəvanski üçün qeyri-qanuni yolla 4 min manat almağa cəhd göstərmişdi, lakin tezliklə məlum oldu ki, Xanlar xan bir aydan azca artıq qulluq etmiş və haqqını da bütünlüklə almışdı.

Kəlbəli xanın cinayətkar ünsürlərlə əlaqəsi də Cəmillinskini çox narahat edirdi. Bu cinayətkarlar zorakılıq və talançılığa görə həbs edildikdə Kəlbəli xan onları azad etmək üçün çalışırdı. Ermənilər Naxçıvandan qaçdıqdan sonra Kəlbəli xan burada hakimiyyəti tamamilə öz əlinə keçirmiş, şübhəli keçmişi olan yerli şəxslərdən hpkümət təşkil etmişdi. Bunların arasında Salasuz taborunun komandiri Fətəli xan Naxçıvanski və Naxçıvan şəhərinin polismeysteri Cabbar ağa Vəzirov da var idi. General-qubernator yazırdı: “Bu cənablar Kəlbəli xana sədaqətlərini açıq-aydın göstərirlər, mənəm başımın üstündən ona xidməti məruzələr edir, ondan əmr və göstərişlər alırlar. Ona qarşı bir tədbir görməkdə mən gücsüzəm...”¹⁹¹.

Yuxarıda deyilənlərdən başqa Kəlbəli xan Culfa, Naxçıvan və Noraşəndə qalmış on üç sistern ağ neftin yeddisini mənimsəmişdi, qalanını isə əsgərlərinə paylanmasını tələb edirdi. Cəmillinskinin məlumatına görə Kəlbəli xan Xəlil bəyə elan etmişdi ki, ADR-in müstəqilliyi zahiridir, ADR Zəngəzuru almaq və Naxçıvanı respublika ilə birləşdirmək üçün yol açmaq iqtidarında deyildir ki, guya ADR “yerli naxçıvanlı müsəlmanları aldadır”¹⁹².

Lakin ADR-ə sadıq zabit və məmurların səbir kasası dolmuşdu. Məlim olduğu kimi 1919-cu ilin noyabrında Nehrəm taborunun komandiri Kərbəlayı Muxtar Kəlbəli xanın təhqirlərinə təhqir ilə cavab verdi, yalnız Xəlil bəyin vaxtında işə qarışması Kərbəlayı Muxtara sədaqətli nehrəmlilərin Kəlbəli xanın tərəfdarlarına silahlı hücumunun qarşısını aldı.

¹⁹¹ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 78, v. 5.

¹⁹² Yəne orada.

Azərbaycan hökuməti Kəlbəli xana yüksək vəzifə təklif edərək Bakıya çağırmağa cəhd göstərdi, lakin o imtina etdi. Bu imtinanın səbəbini Cəmillinski belə izah edirdi: “Qəlbən denikinçi və ingilis nüfuzunun tərəfdarı olan o, Azərbaycana nifrət bəsləyir, ona qarşı bir tədbir görülməsə o, Naxçıvanı tərk etməyəcəkdir. Bu vəziyyət mənim yuxarıda göstərdiyim səbəblərə görə uzun müddət davam edə bilməz. Bu yaxınlarda Zati-alilərinizin (Qarabağ general-qubernatorluğu X. Sultanov nəzərdə tutulur – A. H) sərhəd postlarının təşkili üçün göndərdiyi iki zabitə qarşı etdiyi qəzəbli hərəkət özünü onda göstərdi ki, o, onlara həyasızcasına quberniyadan çıxıb getməyi və heç bir işə başlamamağı təklif etdi. Bütün bunlar mənim narazılığımın əsaslı olduğunu daha parlaq təsdiq edir”¹⁹³.

Yerli feodal əyanlarının bu cür mürtəcə nümayəndələrinin Naxçıvanda nüfuzunu zəiflətmək üçün Cəmillinski təklif edirdi ki, “yuxarıda göstərilən şəxslərin hərəkətlərinin qarşısını nə yolla olursa olsun və qurbanlar tələb etsə də almaq”, təcili olaraq bura nizami qoşun hissələri göndərmək lazımdır, bu qoşunlara arxalanaraq “respublikanın qanunlarını həyata keçirmək və diyarda baş verən cinayətlərin kökünü kəsmək mümkündür”. Yerli xəzinə kifayət qədər pul vəsaiti ilə təmin edilməlidir ki, məmur və qulluqçulara vaxtlı-vaxtında əmək haqqı verilsin, onlara yüksək maaş təyin etmək, loyallıq və sədaqətli adamları xidmətə qəbul etmək mümkün olsun. Bundan başqa S. Cəmillinski hesab edirdi ki, ADR-in rəsmi nümayəndələrinin diyara gəlmələri və vəziyyətlə yerində tanış olmaları zəruridir.

Ermənilərlə hərbi toqquşmalar gedişində Kəlbəli xan təcridcən faktiki olaraq bütün hərbi siyasi və inzibati hakimiyyəti öz əlinə almışdı. O və onun ətrafındakılar xəzinəni, dəmir yolunu, poçtu, teleqrafı idarə edir, şəxsi mülahizələrə görə vergi müəyyənləşdirirdilər.

Naxçıvan əhalisinə İranın da təsiri artırdı. 1919-cu il dekabrın 22-də respublika XİN-i İrəvandan teleqram aldı. Teleqramda qeyd edilirdi ki, İranın vəzifəli şəxsi “qaçqınları şirnikləndirici vədlərlə cəlb edir”. Azərbaycan hökuməti ehtiyat edirdi ki, minlərlə qaçqının İrana getməsi Naxçıvanın ermənilər tərəfindən tutulmasını asanlaşdırar, erməni hücumu qarşısında diyar zəifləyərdi.

Ermənistan Respublikasının hərbi potensialının artması vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi. Qızıl ordu tərəfindən darmadağın edilən və Şimali Qafqazdan qaçan Denikin ordusunun zabitləri, hətə çox əvvəllər Denikinin dostluq münasibətləri yaratdığı daşnak dövlətində sığınacaq tapırdılar. Denikin ştabı yanında daşnak ordusunun nümayəndəsi – Saqatsiyan – var idi. İrəvanda Ermənistan hərbi nazirinin yanında Denikinin nümayəndəsi – 1918-ci ilin sonundan polkovnik Lesli, 1919-cu ilin sentyabrından isə polkovnik Zinkeviç – var idi.

1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında razılıq imzalanmışdı. Bu razılışmaya görə tərəflər

¹⁹³ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 894, siy. 10, iş 78. v. 7

aralarındakı hərbi toqquşmanı dayandırmağı və bütün məsələləri, o cümlədən sərhəd məsələsini sülh yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürmüşdülər. 1919-cu il dekabrın 14-də isə Bakıda Azərbaycan – Ermənistan konfransı açıldı, burada ərazi məsələsi də müzakirə edildi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, erməniləri qoşunları 23 noyabr razılaşmasını kobud sürətdə pozaraq Zəngəzura hücum etdi və Naxçıvana qarşı hərbi əməliyyatı genişləndirdi. Xanazak və Xaznavər tərəfdən erməni piyada qoşunları artilleriya ilə birlikdə irəliləyir, dinc azərbaycanlı kəndlərini atəşə tuturdular. Bununla əlaqədar Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi.

Dekabrın 21-də hərbi əməliyyatlara başlayan erməni qoşunları Qarğabazar, dekabrın 22-də isə Uluxanlı kəndini dağıdıb qarət etdilər. Çobanqara və Qaraqışlaq kəndləri uğrunda güclü döyüşlər genişləndi. Azərbaycan kəndlərini erməni qoşunları tərəfindən darmadağın edilməsi xəbəri polkovnik Haskeli də qəzəbləndirdi. ADR-in Tiflisdəki diplomatik nümayəndələrinin müavini Vəkilovla söhbətində o qeyd etmişdi ki, baş verən hadisələr haqqında yalan məlumat verməklə onu aldanan erməni hökumətinin hərəkətləri onu qəzəbləndirmişdir. Haskel təklif etdi ki, Ermənistana qarşı iqtisadi təsir tədbirləri görülsün, lakin, əlbəttə, Amerika hökuməti buna getmədi.

Dekabrın sonunda Naxçıvana toplanmış Zəngəzur qaçqınları erməni kəndi Akulisin bütün sakinlərini oradan qovdular. Erməni hökuməti bu faktıdan hər şeydə, həmçinin 23 noyabr razılaşmasını pozmaqda azərbaycanlıları təqsirləndirmək üçün bəhanə kimi istifadə etdi. Qaçqınların başqa kəndə - Qoxtana hərəkətindən xəbər tutan Ermənistan xarici işlər naziri Xətisov ikiüzlülükdə qan tökülməsini dayandırmağın zərurliyini, bütün məsuliyyəti ADR hökuməti daşdığını elan etdi. Əslində isə general-qubernator Cəmillinskinin söyləri nəticəsində erməni kəndlərində qan tökülmədi, erməni sakinləri sağ-salamat başqa kəndlərə köçmüşdülər (məsələn, Aşağı Akulisdən Yuxarı Akulisə), bütün bunları polkovnik Deli də təsdiq etmişdi.

Bundan başqa bütün qonşu xalqlarla dinc-yanaşı yaşamağa can atan Azərbaycan hökuməti ADR və Ararat Respublikası arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına çalışırdı. Dövlət Müdafiə Komitəsi Akulis rayonunda zorakılıq aktı baş verərsə, bunun qarşısını almaq üçün öz nüfuzundan istifadə etmək haqqında xüsusi qərar qəbul etmişdi. Edilmiş təşvih çox şeydən xəbər verir. Bizə elə gəlir ki, bu qərarın ifadə tərzində və tez-tələsik qəbulu nəyin bahasına olursa olsun Ararat Respublikası ilə normal münasibətlər yaratmağa can atan Azərbaycan hökumətini həddən artıq vurnuxmasından xəbər verir. Yoxsa, bu cür qərarın yüksək səviyyədə, hətta faktları yoxlamadan qəbul etmək nəyə lazım idi? Təbiidir ki, belə mövqə Türkiyə nümayəndələrində, o cümlədən Xəlil bəydə narazılıq doğururdu.

Naxçıvanda genişlənən hadisələr beynəlxalq toqquşmaları güzgüdəki kimi əls etdirirdi. 1919-cu ilin sonunda müttəfiqlər arasındakı, xüsusilə də boğazlar məsələsi üzrə narazılıqlara baxmayaraq, Türkiyənin taleyi artıq həll olunmuşdu.

Ekspertlər komissiyası tərəfindən işlənib hazırlanmış Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin layihəsi ilə Anadolunun altı şərq vilayətinin daşnak Ermənistanına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunlarla birlikdə ermənilər Naxçıvan diyarını da almalı idilər.

Türkiyədə işğalçılara qarşı genişlənən xalq hərəkatına qarşı 1919-cu ilin mayın 19-da 9-cu ordunun inspektoru kimi “dövlət və hərbi səciyyəli tapşırıqla” İstambuldan Anadoluya gələn Mustafa Kamal (Atatürk) başçılıq edirdi. Burada artıq müstəqillik uğrunda mübarizə aparan və Kazım Qarabəkir paşa vasitəsilə naxçıvanlılara kömək göstərən Şərqi Anadolunun hüquqlarını müdafiə cəmiyyəti fəaliyyət göstərirdi. Tezliklə Mustafa Kamal cəmiyyətin sədri olur.

1919-cu ilin iyul-avqustunda keçirilən Ərzrum konqresi qərar qəbul etdi ki, “şərq vilayətləri imperiyanın ayrılmaz hissəsidir və heç bir bəhanə ilə osmanlı imperiyasından qoparıla bilməz”. Türkiyə üzərində Amerika mandatının qoyulmasına can atan İstanbul mürtəcə qüvvələrinin əksinə olaraq Ərzrum konqresi Şərqi Anadolu üzərində mandat ideyasını inkar edirdi. Sivas konqresində (1919-cu il 4 – 12 sentyabr) Amerika mandatı tərəfdarları məğlub oldular. Konqres hər cür müdaxiləyə və Türkiyə ərazisinin hər hansı hissəsinin işğalına qarşı qətiyyətlə mübarizə aparacağını elan etdi.

1919-cu ilin sonunda Mustafa Kamal paşanın başçılıq etdiyi Nümayəndələr komitəsi Anadoluda yeganə səlahiyyətli hakimiyyət əhəmiyyəti qazandı. Türkiyə və Azərbaycanın müstəqilliyinin qatı düşməni olan daşnaklarla mübarizə milli azadlıq mübarizəsinin mühüm hissəsi oldu. Beləliklə, daşnak ekstremizmi ilə mübarizədə naxçıvanlıların türk milli azadlıq hərəkatının yardım və köməyinə arxalanmaq imkanları vardı.

Daşnaklar isə Ermənistanı Amerika mandatını reallığa çevirmək üçün var qüvvələri ilə çalışır, ondan Azərbaycandan Naxçıvanı, Türkiyədən şərq vilayətlərini qoparmaq mexanizmi kimi istifadə edəcəklərinə ümid bəsləyirdilər. Bu məqsədlə də dekabrınsonu – yanvarın əvvəllərində keçmiş baş nazir Kaçaznuninin başçılığı ilə erməni nümayəndə heyəti ABŞ-a yola düşdü. Nyu-Yorkda keçirilən qonaqlıqda nümayəndə heyətinin başçısı bildirdi “ Siz Ermənistanı silah verin və əmin olun ki, türklər, kürdlər və tatarlar erməni xalqının sakitliyini pozmağa cürət etməzlər” (“Azərbaycan” qəzeti, 1 yanvar 1920.). Amerikadakı ermənipərəst kürdlərin mövqeyini erməni müstəqilliyi üzrə Amerika komissiyasının prezidenti Cerard açıqladı. O təkid edirdi ki, Ermənistan hüdudlarında yaşayan türkləri “zərərsizləşdirmək”, Qafqazda və Zaqafqaziyada yaşayan türklərdən ayırmaq, onları Şimal-Qərbi Anadolunun sərhədlərində qapalı saxlamaq “zəruridir”. Cerard açıq-açığına təklif edirdi: “Ermənistan Qara dənizdən Aralıq dənizinə qədər olan ərazidə dövlət yaratmalıdır və yeddi erməni vilayətini də əhatə etməlidir ki, bu ayırmanı təmin etsin” (“Azərbaycan” qəzeti, 1 yanvar 1920). Təbii ki, bu planın birinci qurbanı Naxçıvan olmalı idi.

Cerard Amerika hökumətinə təklif etdi ki, ABŞ-da 10 min daşnak könüllüsündən ibarət legion, elə həmin sayda da bir legion Avropada yaratmaq, onların təşkili və Ermənistanı göndərilməsi üçün ermənilərə icazə versin.

Bütün bu hadisələrin rəkursu Naxçıvanda türk nümayəndələrinin fəallaşmasının səbəblərini başa düşməyə imkan versin. Əgər Cəmillinski daşnak dövləti ilə münasibətlərin normallaşmasına can atan ADR rəhbərliyinin mövqeyini Kəlbəli xan isə müstəqil yarımfəodal “xanlıq” yaratmaq məqsədi güdən, hətta bunun üçün ermənilərlə əlaqəyə girən, şüurlu surətdə ADR-dən ayrılma yolu tutan qüvvələri təmsil edirdisə, Xəlil bəy türk təcrübəsinə əsaslanaraq daşnak başkəmənlərini ancaq güclü intiqam zərbəsi ilə dayandırmağın mümkün olduğunu hesab edən təcrübəli türk zabitlərini təmsil edirdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, İrəvan quberniyasından və Zəngəzurdan olan qaçqınların sayının artması Xəlil bəyin mövqeyini daha da möhkəmləndirirdi. Bu adamlar erməni vəhşiliklərindən danışıq və naxçıvanlıların qəlbində haqlı olaraq dinc müsəlman əhalisini müdafiə etmək arzusu doğururdu.

Yəqin ki, fevralın ilk günlərində Xəlil bəyin qiyam qaldırmaq Cəmillinskinin tərəfdarlarını qıraraq Naxçıvanda hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışmasına da səbəb olmuşdur. ADR-in Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi A.Haqverdiyev 1920-ci ilin fevralın 4-bu barədə Bakıya xəbər verəndə, XIH-nə məsləhət görürdü ki, Xəlil bəyin Naxçıvandan geri çağırılmasına nail olsunlar.

Digər tərəfdən daha da müstəqilləşən Kəlbəli xan Azərbaycanın demokratik hökumətinə tabe olmaqdan imtina edirdi. General-qubernator Cəmillinskinin vəziyyəti ikimənəli idi. Fevralın 29-da o, A.Haqverdiyev vasitəsilə Azərbaycan hökumətindən xahiş edir ki, onu vəzifəsindən azad edib yerinə “təcrübəli şəxs” göndərsinlər. Cəmillinski ADR hökumətindən təcili tədbirlər görməyi tələb edirdi, lakin artıq gec idi. Martda Cəmillinski faktiki olaraq yenidən müstəqilləşən Naxçıvanı tərk edir.

Eyni zamanda başqa sənədlərə əsasən güman etmək olar ki, Cəmillinski və Kəlbəli xanın arasındakı ixtilafardan xalqın aşağı təbəqələrinin ya xəbər yox idi, ya da əhali bunları Zaqafqaziya ictimaiyyətinə çatdırmamaqla yumşaltmağa çalışırdı. Bu barədə “Azərbaycan” qəzetində dərc edilən məqalədə deyilirdi: “Ordubad və Naxçıvan rayonlarındakı ixtilaf haqqında erməni qəzetlərinin məlumatları əssasızdır. Gələnlərin dediyinə görə orada tam qayda-qanun hökm sürür. Bütün hakimiyyət Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğunun əlindədir. Heç bir xəstəli yoxdur. Çörək boldur, ərzaq Ermənistandakından ucuzdur”. Türk hərbi hissələri Naxçıvana gəldikdən az sonra Kəlbəli xan Türkiyənin yüksək hərbi ordenini aldı, ADR hərbi idarəsi isə daşnaklarla döyüşlərdə göstərdiyi igidliyə görə ona general-mayor rütbəsi verdi.

Lakin Naxçıvanın yenidən bərpa edilmiş müstəqilliyi möhkəm deyildi. Yaxın keçmişin təcrübəsi göstərirdi ki, Naxçıvanın müstəqilliyinin zəmanəti olmamasından istifadə edən ermənilər Naxçıvanı ələ keçirməyə çalışacaqlar,

faktiki elə belə də oldu. Bunu Bəyazid türk diviziyasının komandanı Cavid bəylə daimi əlaqə yaradan Xəlil bəy daha yaxşı başa düşürdü. Onlar birlikdə Naxçıvanın müdafiəsiz planını hazırladılar və bunu Kazım Qarabəkir paşa ilə razılaşdırdılar. 1920-ci il fevralın 18 - 20-də Anadoluya nizami yunan qoşunu çıxarılması, fevralın 23-də ingilis eskadrasının gəlməsi Naxçıvanın güclü hərbi müdafiəyə ehtiyacını daha da artırdı.

Yeni müdaxiləyə qarşı ağır mübarizəyə başlayan Türkiyənin zəifləməsindən istifadə edən daşnaklar Naxçıvana hücum etmək üçün hərbi hazırlıqları genişləndirdilər. Antanta ölkələri də onları buna təhrik edirdilər.

Türkiyədəki milli azadlıq hərəkatı ilə üzleşən Britaniya Mustafa Kamalın qoşunlarına qarşı daşnak Ermənistanından istifadə etmək qərarına gəldi. Antanta səfirləri və xarici işlər nazirlərinin konfransı 1920-ci il martın 12-də Millətlər Cəmiyyətinin Şurasına təklif etdi ki, “yeni yaranmış Ermənistan dövlətini” öz himayəsinə qəbul etsin. Məşhur türk hərbi tarixçisi Cövdət Kərim özünün “Müstəqillik uğrunda türk mübarizəsi haqqında mühazirələr” (İstanbul, 1927) kitabında Britaniya siyasətinin məqsədlərini müəyyənləşdirərək və 1920-ci ilin əvvəllərində Anadoludakı siyasi vəziyyəti nəzərdən keçirərək göstərir ki, türk milli azadlıq hərəkatı ilə mübarizədə Antanta imperialistləri o vaxt Anadolu hərəkatına Zaqafqaziya tərəfdən, yəni daşnak Ermənistanından və Naxçıvan vasitəsilə zərbə planını əsas hesab edirdilər. Buna görə də 1920-ci ilin martında Cavid bəyin xahişi və Kazım Qarabəkir paşanın qərarı ilə Naxçıvana Əli Teymur bəyin komandanlığı altında 50 nəfərdən ibarət türk döyüş dəstəsi gəldi.

Naxçıvanın ADR ilə əlaqələri getdikcə zəifləyirdi. Azərbaycan Respublikasının nəşr edilən Ünvan-Təqvimində nə Naxçıvan general-qubernatorluğu, nə də Naxçıvan müəssisələri göstərilmişdi. 1920-ci ilin yanvar-fevral aylarında dərc edilmiş “Azərbaycan” qəzetində Naxçıvandakı vəziyyət haqqında (Akulis erməni kəndi ətrafındakı hadisələrlə bağlı məlumatlar istisna edilməklə) demək olar ki, heç bir məlumat yoxdur (lakin biz bilirik ki, bu vaxt burada mühüm hadisələr baş verirdi). ADR-in müstəqilliyinin Paris sülh konfransında tanınması ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan hökumətinə respublikanın bütün çoxsaylı qəzalarından, həmçinin Türkiyə, Gürcüstan, Şimali Dağlıları və s. tərəfindən göndərilmiş təbriklər içərisində Naxçıvan hökumətinin təbriki yoxdur. Bütün bunlar sübut edir ki, Naxçıvan və ADR arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi.

1920-ci il fevralın 11-də Naxçıvan müsəlmanları Gürcüstan hökumətinin sədri N. Jordaniyaya teleqram göndərərək daşnak qoşunlarının yanvarın 6-dan 23-dək fasiləsiz hücumları haqqında məlumat verirdilər. Naxçıvanlılar qeyd edirdilər ki, “Bu hücumlarda bizi toqquşmaya təhrik edən ermənilər eyni zamanda mətbuatda bu təşəbbüsü bizim adımıza çıxırlar. Yuxarıda göstərilən faktlardan və bizdəki səhih məlumatlardan görünür ki, bu hücumlar təşkil olunur və əhaliyə ayrı-ayrı bandit dəstələri tərəfindən deyil, hökumətin icazəsi ilə edilir” (“Azərbaycan”

qəzeti, 18 fevral 1929). Telegramı Bəktəşev, Sultanov, Məmmədzadə, Sadıqzadə, Mir Parnazyan-Taşmanbəyzadə və general-qubernator Cəmillinski imzalamışdılar.

Naxçıvanda erməni təcavüzünün geniş miqyas alması Cənub-Qərbi Qafqazın bütün sakinlərini ciddi narahat edirdi, xüsusilə də ona görə ki, daşnaklar eyni zamanda Zəngəzur, Qars vilayətlərində və Gəncə qəzasında hücumları genişləndirirdilər. Elə buna görə də fevralın sonunda bütün regionların nümayəndələri İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər Cəmiyyəti ilə birgə iclas çağırdılar. İclasda əsas rolu Əli Səbri və həmyerlilər cəmiyyətinin sədri A. Nəcəfov oynayırdı, iclas Azərbaycan Respublikasına müraciət qəbul etdi.

Müraciətdə qeyd edilirdi ki, Naxçıvan, Şərur, Vedibasar və Ordubad rayonlarının vəziyyəti olduqca mürəkkəb və qeyri-müəyyəndir. Burada müsəlmanlar vəhşicəsinə qırılmış və demək olar ki, bütün əhali daşnaklar tərəfindən kütləvi sürətdə qırılmaq təhlükəsi altındadır. İclas iştirakçıları Azərbaycana tamamilə birləşəcəkləri və buraya Azərbaycan ordusunun nizami hissələrinin göndəriləcəyi ümidində olduqlarını bildirdilər. Müraciətdə bu regionlara təcili kömək göstərilməsi xahiş olunurdu, “yoxsa nəinki erməni hökumətinin diplomatik oyunları, doğma hökumətimizin nüfuzu da təsir göstərə bilməyəcəkdir” (“Azərbaycan” qəzeti, 2 mart 1920). Beləliklə, bu regionların əhalisi açıq-aydın bildirdirdi ki, (eyni zamanda kömək haqqında yalvarışlarla) ADR hökumətinin problemi sülh yolu ilə həll etmək cəhdi özünü doğrultmadı. Daşnaklarla sülh yolunun axtarılması xalqa ancaq dərd və ələm gətirirdi.

Ordubad ətrafında daşnaklarla amansız döyüşlər başladı. Ordubadlılar hələ martın 7-də ermənilərin hücumu hazırlaşdıqlarını bilir, onların Kərçivan və Miqli tərəfdən irəliləyəcəklərini güman edirdilər. Ordubadlıların dəstələri səngərlərdə oturdular. Lakin martın 8-də düşmənlər Ağanohur və Nüs-Nüs dağları tərəfdən hücumu keçdilər. Daşnakların böyük bir dəstəsi Məlik İbrahim kəndində Əsgərovların malikanəsinə hücum edib oranı viran qoydu.

Sayca atəş nöqtələrinin çox olmasından istifadə edən daşnaklar şəhərin özünə yaxınlaşdırdılar, amansız döyüşlər Ordubadın lap yaxınlığında, şəhər qəbiristanlığında gedirdi. Lakin tezliklə Kəlbəli xanın göndərdiyi kömək gəlib çatdı. Ermənilər darmadağın edildi və 300 adam, 12 qatır və 7 pulemyot itirərək geri çəkildilər.

Martın 21-də Novruz bayramı gecəsi daşnak qoşunları bütün sərhəd boyunca hücumu keçdilər: Sayca on mindən artıq olan döyüş hissələri Düşün, Vənənd, Vələver, Xanağa, Bəysar Ağrı və Dizə kəndlərinə hücum edib tutdular və yandırdılar. Bundan sonra daşnaklar şəhəri ələ keçirmək məqsədilə Ordubada hücum etdilər. Daşnak işğalçılarının qarşısını almaq üçün könüllü naxçıvanlılarla birgə həftəlik azuqələrini götürərək türk əsgərləri də getdilər. Naxçıvan müdafiəçiləri dörd birləşmiş dəstə yaratdılar. Ordubad cəbhəsindəki dəstəyə türk zabiti Zob bəy, Kolabad hissəsində Kəlbəli xan Naxçıvanski, düşmən qüvvələrinin

daha çox toplandığı Şərurda Xəlil bəy, Vedibasarda Nəci bəy və Nuru bəy başçılıq edirdilər.

Ordubadlılara kömək üçün yenə Naxçıvandan Ədib bəyin komandanlığı altında 800 nəfərlik dəstə gəldi. Düşmənlə cəsarətlə vuruşan naxçıvanlılar Ordubada yaxın rayonları ermənilərdən təmizləyirdilər. Lakin inadlı döyüşlər nəticəsində hər iki tərəf böyük tələfat vermişdi, Ordubadda bəzi binalar dağıdılmışdı.

ADR-in İranda diplomatik nümayəndəliyindən Ordubaddakı hərbi əməliyyatlar haqqında həyəcanlı xəbərlər gəlirdi. Müharibə güclənir və getdikcə kəskin xarakter alırdı. Erməni təcavüzkarları Ordubaddakı binaları, o cümlədən yüksək minarələri və günbəzləri olan məscidləri bombardman edirdilər. Naxçıvanlılar mərdliklə müdafiə olunurdular. Bununla belə o günlərdə “Azərbaycan” qəzetinin (11 aprel 1920) verdiyi məlumatla görə üç mindən artıq qaçqın bura toplanmışdı. “Çörək yoxdur, və biz mühasirədəyik...” (“Azərbaycan” qəzeti, 16 aprel 1920) - deyər qaçqınların nümayəndələri Azərbaycan hökumətinə müraciət edir. Həmçinin Qaradağdan buğda almağı və onlara ərzaq göndərməyi xahiş edirdilər.

Erməni qüvvələrinin hücumları haqqında general-qubernator S. Cəmillinski də informasiya göndərdi. Hələ 1920-ci il martın 23-də o xahiş edirdi: “Azərbaycan hökumətinə təcili olaraq çatdırılsın ki, bütün cəbhə boyu erməni artileriyasının atəşləri altında amansız döyüşlər gedir, lakin daşnakların fasiləsiz hücumları yerli əhalinin mətanəti ilə darmadağın edilir”.

Martın 12-dən 22-dək daşnak quldur dəstələri nizami ordu hissələrinin tərkibində Zəngibasara, Ordubad və Aralıqda qismən və qruplarla basqınlar edirdilər. Lakin əvvəldə əldə etdikləri kiçik müvəffəqiyyət böyük məğlubuyətlə başa çatdı. Maraqlıdır ki, daşnak qoşunlarının yolu üstündə olan dinc kəndləri xilas etmək üçün naxçıvanlılar Ədib bəyin rəhbərliyi ilə çox fəndgir bir plan hazırladılar və həyata keçirdilər. Bunun üçün naxçıvanlılar və türk döyüşçüləri Ordubada gedən yolu cənubdan bağladılar. Gecə naxçıvanlıların böyük bir dəstəsi Arazi keçdi və sübh tezdən Xarxat dağı tərəfdən ermənilərə hücum etdi. Daşnaklar silah və sursatlarını ataraq qaçırdılar. Mühasirə yarıldı. Ordubad şəhərinə ermənilərin hücumlarının Əylis kəndi tərəfdən qarşısının alınmasında yerli əhaliyə digər kəndlərin, o cümlədən Cəmaləddin, Nehrəm, Yaycı kəndlərinin sakinləri də kömək edirdi.

Bütün istiqamətlərdə geri oturdulan ermənilər böyük itkilər verərək qaçırdılar. Ancaq Zəngibasarda 100 nəfərədək ölən və yaralanan oldu, həmçinin 200 tüfəng və 2 pulemyot itirdilər. 1920-ci il aprelin 27-də “Azərbaycan” qəzeti yazırdı: “Ararat qoşunları tamamilə ruhdan düşüblər, fərarilik çoxalıb”.

Qeyd etmək lazımdır ki, aprelin 9-da Tiflisdə Zaqafqaziya respublikalarının konfransı keçirildi. Konfransda ADR-dən Q. Ağayev, O. Kriçinski, F. Vəkilov; Gürcüstan Respublikasından Y. Gegeçkori, Q.

Lordkinanidze, Q.Maxaradze; Ermənistan Respublikasından A. Ohacanyan, T. Bekzadyan və S. Xaçaturyan iştirak edirdilər. Azərbaycan nümayəndələri təklif etdilər ki, təkə Qarabağda deyil, Ordubad, Naxçıvan və Böyük Vedi rayonunda da hərbi toqquşmalar dayandırılınsın. Lakin ermənilər etiraz etdilər. Yəqin gümanə dirdilər ki, hərbi üstünlük onlar tərəfdədir və yaxın günlərdə Naxçıvanı ələ keçirəcəklər. Lakin onların işğalçı niyyətləri həyata keçmədi.

Belə bir fakt işğalçının iç üzünü lap aydın göstərir: 1920-ci il martın sonu – aprelin əvvəlində Naxçıvana beynəlxalq komissiya gəldikdə Naxçıvan könüllüləri hərbi əməliyyatları dayandırdılar, ermənilər isə yox.

XI ordu tərəfindən Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin zorla devrilməsindən və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin elan olunmasından istifadə edən daşnak liderləri Naxçıvanı Azərbaycandan qopartmaq üçün daha bir cəhd edirlər. 1920-ci il mayın ortalarında bolşevik qoşunları tərəfindən Qarabağdan sıxışdırılan Dro və Nceyin quldur dəstələri Zəngəzura gəlirlər. Nizami erməni qoşunlarının hücumu qarşısında Kəlbəli xanın və Xəlil bəyin dəstələri Şahtaxtı stansiyasınaq geri çəkilməli olurlar.

Amansız döyüşlərdən sonra erməni quldur dəstələri Şərura daxil oldu və yerli əhalini qəddarcasına qırdılar. Tutduqları ərazidə onlar yerli əhaliyə qarşı amansız terrora başladılar. Bu hərəkətləri ilə onlar Azərbaycanın bolşevik işğalı şəraitində özlərinin sərəm planlarını həyata keçirmək üçün maksimum üstünlük əldə etmək, vəziyyətdən istifadə edərək bu əraziləri boşaltmaq məqsədilə müsəlmanların əksəriyyətini qırmaq, sonradan buraya erməniləri köçürtmək niyyətində idilər. Bir çox Naxçıvan kəndliləri daşnakların vəhşi qırğınından canlarını qurtarmaq üçün İrana – Cənubi Azərbaycana qaçırdılar.

Elə bu vaxt XI ordu Naxçıvana yaxınlaşırdı. 1920-ci il iyunun 25-də komandarı Levandovski İranla sərhədə çıxmaq üçün hazırlıq əmri verdi, hərbi hissələr Naxçıvan – Culfa – Ordubad xəttinə çıxmalı idilər.

Dilican istiqamətində daşnak hərbi hissələri üç polkun tərkibində hücumə keçib Uzuntala, Lalakənd, Tatlı və s. kəndləri tutdular. Daşnak nizami qoşunu general Baqdasarovun komandanlığı altında birləşmişdi, onun ştabı Dilicanda yerləşirdi. Zəngibasarı darmadağın etdikdən sonra Naxçıvana hərəkət etmək məqsədilə Davalı kəndinə irəlilədilər.

Lakin türk ordusu Naxçıvan diyarını qırğından qurtardı. İyunun sonunda türklərin Bəyazid diviziyasının 9 minlik hissələri Cavid bəyin komandanlığı altında Naxçıvan diyarının ərazisinə daxil oldular və iyulun 2-də diviziyanın ön hissəsi (3 min nəfər) Şahtaxtı – Naxçıvan rayonuna gəldi. İyulun 7-də XI ordunun Gorus kəndində yerləşən səhra ştabına türk zabitləri gələrək Naxçıvana hərəkət edən daşnak qoşunlarına qarşı birgə vuruşmağı təklif etdilər.

Bu məlumatları alan Levandovski əmr verdi: “Türk hərbi hissələrinə münasibətdə, ən yaxşı qonşuluq münasibətləri və sıx əlaqələr saxlamaqda, Mərkəzdən göstəriş ələ qədər Ermənistan Respublikasına qarşı onlara fəal

yardımdan çəkinmək lazımdır”¹⁹⁴. 32-ci diviziyanın rəisi Şteyqerə Gorus rayonunu əldə saxlamaq, İrəvan və ... Naxçıvan tərəfdən bütün yolları təmin etmək əmr olunmuşdu. Yəni özünün strateji vəzifəsini yerinə yetirən bolşevik rəhbərliyi naxçıvanlılara kömək etməyə cəhd göstərmirdi, bunu türk komandanlığının öhdəsinə buraxmışdı.

İyulun sonunda Dro Gorus rayonunda avantüraya əl atdı. Bazarkən və Angelaaut kəndləri ərazisində bolşevik hərbi hissələrinə hücum edən daşnaklar müəyyən vaxt Naxçıvanla Gorusun əlaqəsini kəsdilər. Lakin tezliklə gəlib çatan XI ordunun 28-ci atıcı diviziyası onları bütövlüklə darmadağın etdi. Həmin diviziyanın rəisi Nesterovski öz qoşunlarına verdiyi 11 avqust 1920-ci il tarixli əmrində qeyd edirdi: “Gorus – Enleyayurd rayonunda məğlub edilmiş daşnak quldur dəstələrinin əsas hissələri dağıdılmışdır və yalnız Dro və Nceyin dəstələrinin qalıqları Kuşibulaq rayonunda qruplaşır”¹⁹⁵.

1920-ci il iyulun 27-də bolşevik süvariləri Kotlyayev və Sturnovun komandanlığı altında Naxçıvana daxil oldular. Naxçıvanın bolşevik qoşunları tərəfindən tutulması onların Azərbaycandakı hərbi kompaniyasının qanunauyğun nəticəsi idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəhərin tutulmasının zəruriliyi Hərbi-İnqilab Şurasının XI orduya hələ 1920-ci ilin mayında göndərilmiş əmrində qeyd edilmişdi. Sonra, iyunda İrəvanda RSFSR nümayəndəsinin daşnak hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan SSR arasındakı mübahisəli rayonlar haqqında apardığı nəticəsiz danışıqlar başa çatdı.

İyunun 19-da G. K. Orconikidze V. İ. Lenin və G. V. Çiçerinə göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi ki, “Naxçıvan artıq bir neçə aydır ki, üsyançı müsəlmanların əlindədir. Bütövlükdə, mənəcə Azərbaycanın nümayəndəsini Moskvaya çağırmaq və onunla birlikdə Azərbaycan və Ermənistana aid mübahisəli məsələləri həll etmək lazımdır”¹⁹⁶.

Öz qoşunları qarşısına Naxçıvanı və Zəngəzuru tutmaq vəzifəsi qoyan bolşeviklər daşnakların razılığını gözləmədən “Naxçıvanın azad edilməsi” haqqında əmr verdilər. XI ordu hissələrinə əmr verilmişdi ki, sərhədi keçmək belə lazım gəlsə daşnakları amansızcasına məhv etsinlər. Daşnakların Naxçıvana yürüş planı iflasa uğradı.

Beləliklə, 1920-ci il iyulun 28-də Naxçıvana sovet hökuməti gətirildi, lakin bu hökumət yalnız Naxçıvan şəhərində və onun ətrafında fəaliyyət göstərirdi. Elə həmin gün tərkibinə M. Bəktəşov, Q. Səlimov, A. Kazımov, F. Maahmudbəyov və Q. Babayevin daxil olduğu Naxçıvan İnqilab Komitəsi sovet hökumətinin qurulmasını elan etdi. Naxçıvan Azərbaycan SSR, onun vasitəsilə

¹⁹⁴ Интернациональная помощь XI Армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане. Документы и материалы, 1920 – 1921 гг. Б. 1989, с. 89 - 90

¹⁹⁵ Yənə orada, s. 104 – 105.

¹⁹⁶ Дж. Кулиев. Борьба коммунистической партии за осуществление ленинской политики в Азербайджане, Баку, 1970, с. 556 – 557.

RSFSR ilə möhkəm hərbi-iqtisadi ittifaqda olan Sovet Sosialist Respublikası elan edildi.

1920-ci il avqustun 11-də XI ordunun 28-ci atıcı diviziyası Ermənistanla sərhəd xəttini bağladı. Daşnak quldur dəstələrinin qalıqları məhv edildirdi.

Bununla belə Naxçıvanda hələ də 8 minə qədər türk əsgəri qalmışdı, inqilab komitəsinin tərkibində türk komandanlığının nümayəndəsi Cavid bəy var idi. Naxçıvan diyarının mərkəzində möhkəmlənən bolşeviklər öz təsir dairələrini genişləndirir, eyni zamanda tədricən özləribə məxsus cəza tədbirləri görürdülər. 1920-ci il avqustun sonunda Naxçıvan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə Milli Komitənin keçmiş üzvləri həbs olunub Bakıya göndərildilər. O cümlədən Cəfərqulu xan və Rəhim xan Naxçıvanskiyə. Rəhim xanın oğlu Təbrizdə yaşayan İsgəndər xan da Naxçıvandan sürgün edildi. Naxçıvan diyarının faktiki başçısı Kəlbəli xan Naxçıvanski də vətəni tərk etməli oldu¹⁹⁷.

Araz-Türk hökumətinin bir çox görkəmli xadimləri, yerli inzibati idarələrin məmurları və zabitlər bolşevik liderləri tərəfindən Naxçıvanda cəzaya məruz qaldılar, məhv edildilər.

Avqustda bolşeviklər daşnakları Şahtaxıdan, sentyabr-oktyabrda isə bütün Ordubad qəzasından qovdular. Şərur qəzası 1920-ci ilin dekabrında bolşeviklər tərəfindən tutuldu. Avqustda İrəvanda olan polkovnik Stoks erməni hökumətinə bildirdi ki, Naxçıvanı bolşeviklər verməklə o böyük səhv etdi.

Beləliklə, 1920-ci ilin iyul-dekabrında bütün Naxçıvan diyarı bolşeviklər tərəfindən işğal edildi və müvəqqəti olaraq sovet respublikalarına qeyri-müəyyən dövlət suverenliyi verildi. Böyük bolşevik imperiyasının bir hissəsinə çevrilən Naxçıvan yenidən özünün çoxəsrlik regional müstəqilliyini itirdi. Naxçıvan SSR-in yaranması ilə Naxçıvanın əhəmiyyətli hadisələr və daşnak basqınlarına qarşı qəhrəman mübarizələrlə zəngin müstəqil inkişaf dövrünə son qoyuldu. Regionun siyasi, iqtisadi, coğrafi nadirliyi hakimiyyətin tez-tez dəyişən xarakterini, diyarın statusunu şərtləndirirdi. Belə ki, hələ indiyə qədər əldə olan ədəbiyyatda Araz-Türk Respublikası mövcudluğunun xronoloji çərçivəsinə və regionun ADR-in tərkibindəki statusunu müəyyələşdirən həmin çərçivələrə heç bir münasibət bildirilməmişdir.

Bizə elə gəlirdi ki, Araz-Türk Respublikası – Naxçıvan general-qubernatorluğu tarixi zəncirində iki anı dəqiqləşdirmək lazımdır. Birincisi, Naxçıvanda general-qubernatorluğun özünün xüsusi statusu var idi. General-qubernator Cəmillinskinin hakimiyyəti burada məhdud idi və heç bir vəchlə Qarabağ, Qazax və ADR-in digər general-qubernatorluqlarının səlahiyyət və

---

¹⁹⁷ Əldə olan məlumatlara görə Cəfərqulu xan və Rəhim xan güllənməmiş, Rusiya qarşısında xidmətləri nəzərə alınmaqla ömürlük həbsə məhkum edilmiş və Şuşa həbsxanasında mehtər işləmiş, 1943-cü ildə elə burada acından ölmüşlər. Kəlbəli xan Cənubi Azərbaycana müraciət etmiş, sonra İstanbul və Tehrandə yaşamış, mühacirətdə Azərbaycan milli demokratik hərəkatın xadimləri ilə əməkdaşlıq etmişdir (Bax: K. Rəhimov, S. Sadıxov. Göstərilən əsəri, s. 82)

hüquqları ilə müqayisə edilə bilməzdi. Yerli feodal əyanlarının general-qubernatorun hakimiyyət və səlahiyyətlərini məhdudlaşdırmaq cəhdlərinə ADR hökuməti çox zəif reaksiya verirdi. Bizə elə gəlir ki, ADR burada formal nümayəndə rolunda çıxış edirdi.

İkincisi, Kəlbəli xan və onun tərəfdarlarının söyləri nəticəsində Naxçıvandakı general-qubernatorluq 1920-ci ilin martında faktiki olaraq ləğv edilmiş və Naxçıvan yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmışdı. Təsadüfi deyildir ki, o günlərdə Naxçıvan, Şərur, Vedibasər və Ordubad rayonu nümayəndələrinin iclası “qəti olaraq ADR-ə birləşmək” cəhdini ifadə edirdi, yəni diyarın Azərbaycan tərkibində olmasının formallığı regionun bütün əhalisi tərəfindən hiss edilirdi.

Lakin Naxçıvan SSR-in elan olunması belə hələ bir neçə ay Ermənistanda hakimiyyətdə qalan daşnakların diyarı öz xeyirləri üçün qoparmaq kimi sərsəm ümidlərini üzməmişdi. Regionun statusunu qəti surətdə müəyyənləşdirən hadisələr yaxınlaşırdı.

SÖZARDI

“Hər bir adam azadlığı sevir, ancaq bir fərqlə, ədalətli adam bu azadlığı hamı üçün arzulayır, ədalətsiz adam isə yalnız özü üçün.
K. Berne”.

70 il bundan əvvəl, demək olar ki, elə indi də Azərbaycanın bütün ictimaiyyəti, bütün xalqı Qars və Araz-Türk Respublikasının yarmasını görkəmli hadisə hesab edir, o zaman bu hökumətlərin fəaliyyətini maraq və rəğbətlə izləyir, bu dövlətlərin qurulmasına və daha da inkişaf etməsinə hər cür kömək göstərməyə çalışırdılar. Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin 1919-cu ilin oktyabrında yaxın keçmişin xarici həyatının mühüm hadisələri haqqında tərtib edilmiş informasiyasında müsəlman əhalinin, o cümlədən Cənub-Qərbi Zaqafqaziyanın vilayətlərindəki “müsəlman əhalinin oyandığı” qeyd edilirdi¹⁹⁸. Elə həmin ilin dekabrında tərtib edilən Zaqafqaziya konfederasiyasının yardılması layihəsinin “Qafqaz Respublikaları arasında ərazi münaqişələri” bölməsində qeyd edilirdi ki, türk ordusunun məcburi gedişindən sonra “yerli əhali qalxdı və xüsusi parlament seçərək müstəqil çıxış etdi. Bu parlament Qarsda sayca Qafqazda beşinci olan Cənub-Qərbi Qafqaz Respublikasının müstəqilliyini elan etdi. Azərbaycan hökuməti bu respublikanın tanınmasını rəsmiləşdirməyə çalışdı, lakin əbəs yerə. Belə ki, gürcü və ermənilər Qafqazın bu rayonunun müsəlmanlarının hər hansı müstəqil çıxışını tanımaqdan imtina etdilər. Bütün bunları türk hiyləsi hesab edən ingilis hökuməti Qars parlamentinin üzvlərini həbsə alaraq həmin respublikanı məhv etdi...”¹⁹⁹.

Azərbaycanın Xarici İşlər Nazirliyinin gəldiyi bu nəticələr bir sıra sənədlərdə təsdiq edilir, bu sənədlər haqqında Azərbaycan hökumətinin o zaman heç təsəvvürü belə yox idi. Gürcüstan Respublikasının baş naziri N.Jordaniya 1919-cu ilin mayında Britaniya hərbi qüvvələrinin generalı Uokkerlə etdiyi söhbətində bu münasibətdə bu iddialarını ona bildirmişdi: “...Qars respublikasına münasibətdə biz güman edirdik ki, - buna əsasımızda var idi (?) – bu respublika qanuni əsasla Ermənistanə veriləcəkdir. Bununla belə, adını çəkdiyim ərazidə yeni yalançı bir dövlət yaranmışdır və bilavasitə İngiltərənin himayəsi altında olduğunu açıq-aşkar elan edir. Uokker – Mən bu barədə heç nə eşitməmişəm.

Jordaniya – General, Sizə məlumat verməyiblər, lakin Gürcüstan hökumətində dəqiq sənədlər vardır. Biz bu hökumətin başçısı Atabəyovun

¹⁹⁸ Azərbaycan Respublikası MDƏYTA, f. 970, siy. 1, iş 144, v. 1 – 3.

¹⁹⁹ Yenə orada, iş 215, v. 8 – 9 arx.

məktubunu ələ keçirmişik, həmin məktubda o, həmfikirələrinə mənim indi Sizə dediklərimi xəbər verir. Bu qanunsuz hökumət nizami qoşun yaratmışdır, burada həm türk, eləcə də rus zabıtləri xidmət edirlər. Biz məlumat almışıq ki, artvinliər ingilis general-qubernatorunun təyin etdiyi vəzifəli şəxsi qəbul etməmiş və demişlər ki, dairəyə rəisi Qars hökuməti göndərəcəkdir.

Uokker – Siz dünyanın hər yerindən məlumat və teleqram ala bilərsiniz, lakin mən qəti olaraq bildirirəm ki, bu yalandır”²⁰⁰. Bəs bu cənabları nə qorxudurdu? Öz müqəddəratını təyin etməyə can atan, digər qitədən gələn gəlmələrin diqtəsi ilə, özlərini qədim və dahi cənablar adlandıran qonşuların zülmü altında yaşamaq istəməyən xalqın azadlıqsevərliyi, azad düşünmə qabiliyyəti! Çox gümün ki, dünya kimi qədim olan “parçala və hökm et!” ifadəsi onların şüuruna hakim kəsilmişdi. Yoxsa məşhur Lord Kerzon vəcdlə təsdiq etməzdi ki, “...Türkiyə müsəlmanları ilə digər Şərqi ölkələrinin müsəlmanları arasında bir zolaq yaratmaq zəruridir; belə bir zolaq yeni erməni dövləti formasında xristian icması ola bilər”²⁰¹.

Lakin hər bir ölkədə, qaragüruhçuların və cəhalətpərəstlərin sayından asılı olmayaraq, ümumbəşəri sülh arzulanayan aydın ağıllar vardır. L. Kerzonun bu “hikmətli” sözlərinə cavab olaraq oxucuya yaxşı məlum olan Lloyd Corc cavab verdi: “...mən belə düşünürəmki, “Böyük Ermənistan” yaradılması Hindistan və bütün dünya müsəlmanları arasında arzuolunmaz əhval-ruhiyyə doğuracaqdır. Bundan başqa bu, etnik prinsipə zidd olardı”²⁰².

Bununla belə daşnak respublikasının cinayətkar və iyrənc siyasəti Zaqafqaziya xəritəsindən gənc suveren respublikaların silinməsinə gətirib çıxardı. Yüksək himayədarlarının köməyi ilə respublikaları ələ keçirən daşnak Ermənistanı yerli əhalini elə qəddarlıqla məhv etdi ki, özü də tarix tərəfindən cəzalandırıldı. Axır ki, gec də olsa haqq öz yerini tutdu.

Maraqlıdır ki, daşnaklar öz qorxulu cinayətlərini etiraf etmədilər, Qars vilayətinin itirilməsində Sovet hakimiyyətini və Türkiyəni təqsirləndirdilər. Daşnak partiyasının ideoloqu A. Arteruni 1932-ci ildə “15 il qırmızı qamçı altında” məqaləsində yazırdı: “Siyasi nöqtəyi-nəzərdən sovet hakimiyyəti xalqımızı birləşmiş və müstəqil Ermənistanın mövcudluğunun mümkünlüyünü şərtləndirən bütün amillərdən məhrum edərək erməni məsələsinə ölümçül zərbə vurdu... Sovet hakimiyyəti Türkiyə ilə ittifaqda saysız qurbanlar verməkdən (qurbanlar doğrudan da çox verilmişdi, lakin kim vermişdi? – A. H) və fəvqəlbəşər səylərdən (bu səylər nizami hərbi hissələrin dinc əhali əleyhinə edilən hərəkətlərinə yönəlmişdi – A.H) yorulmuş erməni xalqının qurduğu Ermənistan Respublikasının binasını dağıtdı. Zəifləmiş Ermənistanı ələ keçirən sovet hakimiyyəti Türkiyənin erməni xalqına qarşı etdiyi ədalətsizliyi təsdiqlədi...”²⁰³.

²⁰⁰ Девториани. «Дни господства меньшевиков в Грузии» 1931, с. 52 - 54

²⁰¹ Л. Чорч. «Правда о мирных переговорах», 1957, т. 2, с. 427.

²⁰² Л. Чорч. «Правда о мирных переговорах», 1957, т. 2, с. 438.

²⁰³ “Araçe” qəzeti, 9 dekabr 1932, № 2030

Təəssüf ki, tarix erməni millətçilərinə dərs olmamışdır. Məşhur polyak tarixçi və hüquqşünası Adam Mixnik keçmiş sosializm həmrəyliyi ölkələrini bürümüş böhranı nəzərə alaraq bu yaxınlarda yazırdı: "...ötmüş dövrlərin iblisləri tədricən meydana çıxır; yenidən şovinizm, populizm və dözülməzlik özünü göstərir". Lakin indiki halda "Böyük Ermənistan" ideyası nəinki özünü göstərir, əksinə yenidən qüvvətlənir və bu ideyanın həyata keçirilməsinə cəhd edilir. O dövrdə Qars və Araz-Türk Respublikalarının məhv edilməsi, qanuni Azərbaycan torpaqlarının qoparılması uğrunda mübarizəsində olduğu kimi siyasi yalan, böhtan, ikiüzlülük, alçaqlıq və məkrə əl atan erməni şovinistləri indi də elə həmin himayədarlarına arxalanaraq tarixin yeni birmərhələsində köhnə, naftalin iyi verən səbəblərdən Azərbaycanla misli görünməmiş münaqişəni genişləndirmişlər.

Belə bir şəraitdə Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixinin bütün hadisələrini bilməmək, bu respublikaların boğulmasında daşnak Ermənistanın və ona hər cür imkan yaradan qüvvələrin çirkin rol oynadıqlarını yadda çıxarmaq səhv olardı.

Qars və Araz-Türk Respublikalarının faciəli taleyi ilə bağlı tarixi hadisələri bugünkü siyasi çarpışmalar prizmasından keçirərək təhlil edərkən bu fikrə gəlicən ki, öz dövlətini yaratmaq cəhdində ifadə olunmuş azadlığı həmişə məhv etmək olar, lakin xalqın nəsildən nəslə ötürülən azadlıqsevər ruhunu heç vaxt!

Mündəricat

Ön söz.....	3
Qars respublikasının yaranması və sübutu.....	5
Araz-Türk respublikasının yaranması və dövlətçiliyinin qorunması üçün silahlı mübarizəsi.....	43
Sözardı.....	117

Aydın Hacıyev

H 31 Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. B., Azərnəşr, 1994, 124 səh.

Kitab Qars və Araz-Türk respublikalarının faciəli taleyindən, tarixi örnək qazanmağın zəruriliyindən bəhs edir. Antanta ölkələrinin, xüsusilə də Böyük Britaniyanın müdafiə etdiyi Ermənistanın təcavüzünə qarşı bu respublikaların göstərdikləri müqavimətdə Türkiyə və Azərbaycanın oynadıqları rol işıqlandırılır. Kitabda yaxın vaxtlara qədər ictimaiyyətə tanış olmayan arxiv materiallarına əsaslanan tarixi faktlar ilk dəfə dərc olunur.

h 0503010000-15 11-94
M-651 (07)-94

SBN 5-552-01402-2

BBK 9(M)7

Hacıyev Aydın Nazim oğlu

**QARS və ARAZ-TÜRK
RESPUBLİKALARININ TARİXİNDƏN**

Bakı – Azər nəşr – 1994

Bədii redaktoru T. Məlikov

Texniki redaktoru Z. Nəcəfova.

Korrektorları L. Məmmədov, M. Sasani

İB №5662.

Yığılmağa verilmişdir 02. 11. 93. Çapa
imzalanmış 14. 02. 94. Formatı $84 \times 108 \frac{1}{32}$.
Mətbəə kağızı № 2. Ədəbi qarnitur. Yüksək çap
üsulu ilə. Şərti çap vərəqi 6,72. Şərti rəngli surəti
7,04. Uçot nəşr vərəqi 6,8. Tirajı 5000. Sifariş 647.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və

İnformasiya Nazirliyi.

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, - 370005

Hüsü Hacıyev küçəsi, № 4.

“Qızıl Şərq” icarə mətbəəsi. Bakı, Həzi

Aslanov küçəsi, № 80.